

Van Bijlmerbajes tot Justitieel Complex Zaanstad

Een onderzoek naar het denken over detentie en strafrecht vanaf 1970 tot 2016.

Een onderzoek in opdracht van: Coöperatie TAAK.

Curatoren:

Theo Tegelaers

Nils van Beek

Geschreven door: Yvonne Dubbers

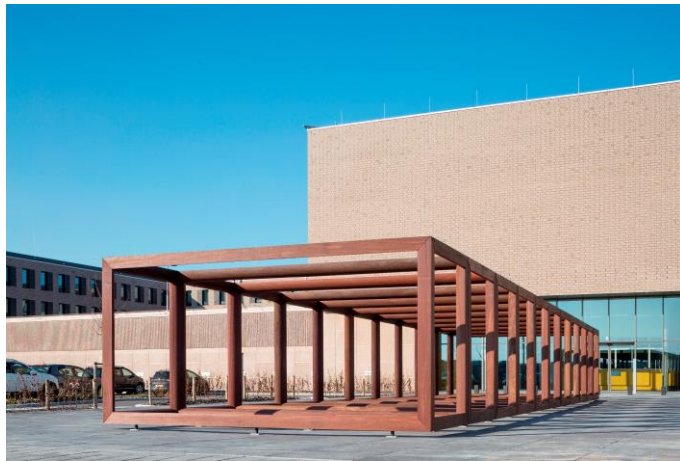
Inhoudsopgave

Inleiding.....	P. 3
Deel 1	
De Bijlmerbajes.....	P. 5
De Coornhert-Liga.....	P. 5
Aktiegroep 'Stop Huis van Bewaring'.....	P. 7
De jaren na de opening van de Bijlmerbajes.....	P. 10
De huidige publieke opinie.....	P. 11
Deel 2	
Vergelding.....	P. 14
Verbetering.....	P. 16
Oorzaken van crimineel gedrag: biologie, omgeving, situatie.....	P. 17
De veroordeling van afwijkend gedrag.....	P. 20
De veroordeelde als handelswaar.....	P. 22
Deel 3	
Lucas Lenglet.....	P. 25
Katrin Korfman.....	P. 28
Zijlmans & Jongenelis.....	P. 31
Michiel Kluiters.....	P. 34
Paulien Oltheten.....	P. 37
Conclusie.....	P. 40
Literatuurlijst.....	P. 42
Lijst van afbeeldingen.....	P. 44

Van Bijlmerbajes tot Justitieel Complex Zaanstad

Een onderzoek naar het denken over detentie en strafrecht vanaf 1970 tot 2016.

Voor de ingang van het nieuwe Justitieel Complex in Zaanstad staat een houten skelet van elf rechthoekige ruimtes (Afb. 1). De ruimtes zijn gemaakt aan de hand van de precieze afmetingen van de cellen binnen het complex. De warme kleur van het hout contrasteert met het grauwe beton van het gebouw dat erachter staat en de rigide vorm contrasteert met het landschap dat ervoor ligt. Het werk lijkt een overgangsruiimte te vormen van de buitenwereld, waar iedereen vrij mag rondlopen, en de binnenwereld waar elke deur pas opgaat na het invoeren van een

Afb. 1. Lucas Lenglet, *The air we breathe*, 2016, rood ijzerhout, verzinkt staal, nylon, 2452 x 275 x 567 cm., Zaanstad. Foto: Luuk Kramer.

pasje. De sculptuur is gemaakt door kunstenaar Lucas Lenglet en is het enige werk dat voor de buitenwereld te zien is: de werken van Katrin Korfmann, Paulien Oltheten, Michiel Kluiters en het duo Sylvie Zijlmans en Hewald Jongenelis bevinden zich binnen en zijn daarom alleen zichtbaar voor het personeel van de penitentiaire inrichting en het kleine deel van de bevolking dat gedurende een korte of langere periode binnen woont.¹

Coöperatie TAAK werd door het consortium PI2, dat werkte aan de bouw van de nieuwe penitentiaire inrichting, aangesteld als adviseur voor de kunstprojecten die er georganiseerd werden. Hoewel de werken zijn gemaakt voor de openbare ruimte is er maar weinig openbaars aan de penitentiaire inrichting en zullen de meeste mensen de werken niet te zien krijgen. Daarom heeft TAAK het plan opgevat om een symposium te organiseren en de kunstwerken aan de buitenwereld te laten zien, waardoor ze aanleiding kunnen zijn voor een publiek debat rondom detentie. Dit cultuurhistorische onderzoek naar het denken over detentie vanaf de jaren zeventig tot nu, is gedaan ter voorbereiding van het symposium, om zodoende een geschiedenis te geven van de context waarbinnen deze kunstwerken zich manifesteren.

Het doel van het onderzoek is het schetsen van een beeld van de publieke opinie rondom detentie en strafrecht, maar ook de ontwikkelingen in de samenleving en het gevangeniswezen en de tijdsgeest waar deze opinie uit voortkomt. Hiervoor is archiefonderzoek gedaan naar de Coornhert-Liga en de Aktiegroep 'Stop Huis van Bewaring'. Daarnaast is een receptieonderzoek uitgevoerd naar de manier waarop kranten schrijven over het gevangeniswezen. Ook is er

¹ Zie bijlage 1 voor beeldmateriaal en een omschrijving van de werken.

literatuuronderzoek gedaan zowel naar hedendaagse publicaties over het moderne gevangeniswezen, als naar de geschiedenis van penitentiaire inrichtingen en strafrecht. Ook zijn voor dit onderzoek sociologische studies gebruikt, waaruit een beeld ontstaat van het omgaan met afwijkend of crimineel gedrag. Er is gekozen voor de jaren zeventig als begin van de te onderzoeken periode, omdat de bouw van de Bijlmerbajes is gestart in die jaren en deze penitentiaire inrichting nu wordt gesloten en vervangen door het nieuwe Justitieel Complex in Zaanstad. Het is een interessante periode, omdat er tussen de bouw van de Bijlmerbajes en de nieuwe penitentiaire inrichting grote veranderingen hebben plaatsgevonden, onder andere in de vorm en omvang van criminaliteit, waardoor er ook in het denken over detentie en strafrecht een grote omslag is geweest.

In het eerste deel wordt een beeld geschetst van het maatschappelijk denken over detentie en strafrecht in de jaren zeventig en tachtig. Hierbij worden de bouw en de beginjaren van de Bijlmerbajes gekoppeld aan de kritiek die de Coornhert-Liga en de Aktiegroep 'Stop Huis van Bewaring' op het strafrechtssysteem en de plannen voor de bajes hadden. Hierna wordt een beeld geschetst van de huidige publieke opinie en welke invloed deze heeft op de uitvoering van strafmaatregelen. Uit dit algemene beeld van de verandering in denken over detentie in de afgelopen veertig jaar is een aantal thema's vastgesteld. Deze thema's worden uitgewerkt in het tweede deel. Ze komen voort uit onderwerpen waarover men anders is gaan denken in de afgelopen jaren en die van invloed zijn op het huidige detentiebeleid en geven tegelijkertijd een breder beeld van het denken over criminaliteit, straf en het omgaan met afwijkend gedrag. Rondom deze thema's is informatie verzameld aan de hand waarvan vragen zijn opgesteld om binnen een publiek debat te bespreken. De teksten die rondom de thema's zijn geschreven dienen als steuntje in de rug om een eigen visie rondom het gevangeniswezen te vormen. In het derde deel is de uitwerking van de interviews die TAAK hield met de kunstenaars die werk maakten voor het Justitieel Complex Zaanstad te lezen. Hierin wordt hun werk inhoudelijk besproken en vertellen de kunstenaars over hun ervaringen met het maken van een kunstwerk voor het huis van bewaring.

Deel 1.

De Bijlmerbajes

In 1978 werd de Penitentiaire Inrichting Amsterdam Overamstel, in de volksmond de Bijlmerbajes, geopend. Het gebouw was, vergeleken met de penitentiaire inrichtingen die het moest vervangen, zeer modern en passend bij de manier waarop er over detentie werd gedacht in de jaren zeventig.² Het gebouw werd ontworpen door het echtpaar Pot-Keegstra.³ Het architectenduo bouwde eerder veel voor de ouderenzorg. Dit is goed te zien in de manier waarop het gevangeniscomplex is ontworpen: zorg was een kernwoord in het ontwerp en de manier waarop er met gedetineerden om werd gegaan. De heersende gedachte was dat de penitentiaire inrichting tot doel had dat gedetineerden klaargemaakt moesten worden voor het leven buiten de inrichting. De gedetineerde werd gezien als een persoon die zich niet kon aanpassen in de sociale wereld, waardoor hij in het criminele circuit belandde. In de Bijlmerbajes werd daarom op verschillende manieren gezorgd dat de gedetineerde handvatten zou krijgen om zich te kunnen handhaven in de maatschappij, zodra hij weer naar buiten mocht. Het huis van bewaring was opgebouwd uit kleine afdelingen waar een huiskamergevoel heerste. Er werd veel nadruk gelegd op het leven in een groep en het nemen van verantwoordelijkheid. Gedetineerden konden vrij rondlopen op de vloer en af en toe tafeltennissen of een kaartje leggen. Er waren maatschappelijk werkers en onderwijzers aanwezig om de gedetineerde te begeleiden naar een leven buiten de muren van de penitentiaire inrichting. Ook was er een uitgebreid dagprogramma met activiteiten voor gedetineerden. Overdag was er ruimte voor arbeid, sport, spel en recreatie en alleen 's nachts ging de cel op slot. In tegenstelling tot de verouderde penitentiaire inrichtingen die door de Bijlmerbajes vervangen werden, was er veel contact tussen de bewaarder en de gedetineerde. In de verouderde inrichtingen mocht er geen persoonlijk contact zijn tussen de bewaarder en de gedetineerde, terwijl het in de Bijlmerbajes voorkwam dat de bewaarder meedeed met een potje tafeltennis of biljart. Dit alles kwam voort uit het idee dat de penitentiaire inrichting naast een instituut voor straf ook een verbeteringsinstituut kon zijn.⁴

De Coornhert-Liga

Hoe vernieuwend het gebouw ook was en hoezeer er ook na werd gedacht over de menselijke kant die het huis van bewaring moest hebben, toch waren er mensen die werkzaam waren in het strafrecht of het gevangeniswezen die de oplossing voor criminaliteit niet wilden zoeken in het

² NPO, *Bajes zonder tralies*, Andere Tijden, 10 november 2013. Bron: NPO <http://www.npo.nl/andere-tijden/10-11-2013/NPS_1218708> (18 mei 2015).

³ Joop Pot overleed tijdens de bouw van de Bijlmerbajes, waardoor het gevangeniscomplex het enige soloproject van zijn vrouw Koos Pot-Keegstra werd.

⁴ NPO 2013 (zie noot 1).

opsluiten van mensen. Er was zowel kritiek op de Bijlmerbajes, vanuit Aktiegroep 'Stop Huis van Bewaring', als op het gevangenisstelsel en het strafrecht in het algemeen, vanuit de Coornhert-Liga.

In juni 1971 werd de Coornhert-Liga opgericht.⁵ Dit was een vereniging voor strafrechthervorming die in de jaren zeventig behoorlijk invloedrijk was. Faculteitsverenigingen van studenten in de rechtswetenschap, die geïnspireerd waren door twee nieuwe hoogleraren in het strafrecht, Louk Hulsman en Toon Peters, hadden een grote rol in de oprichting van de Liga. Veel strafrechtgeleerden en criminologen waren in de vereniging actief of waren op zijn minst sympathisant. De Coornhert-Liga schreef alternatieve justitiebegrotingen en had daarmee invloed op de politiek: deskundigen van de Liga hadden veel contact met de Tweede Kamer. In de jaren zeventig en tachtig was er veel ongenoegen over de strafrechtspleging en het gevangeniswezen en de Coornhert-Liga had hier, door middel van haar alternatieve justitiebegrotingen, symposia en optredens in de media, een belangrijke stem in.⁶ Volgens Louk Hulsman moest het recht gebruikt worden als instrument om sociale problemen aan te pakken.⁷ De Coornhert-Liga legde dus de nadruk op criminaliteit als uiting van maatschappelijke problematiek, in plaats van de schuld te leggen bij de individu waarbij criminaliteit als het ware in het bloed zit.

Louk Hulsman etaleerde zijn ideeën al op het congres Straftoemeting in 1969, twee jaar voor de oprichting van de Liga.⁸ Zijn ideeën zijn van grote invloed geweest op de standpunten die de Coornhert-Liga later innam. Tijdens het congres omschreef hij criminaliteit als normaal menselijk gedrag waar lang niet altijd strafrechtelijk tegen hoeft te worden opgetreden. Vergelding kon nooit het doel zijn van de straf, eerder was het doel van de sanctie beïnvloeding van het gedrag van de dader (speciale preventie) en dat van anderen in de samenleving (generale preventie). Crimineel gedrag kwam voort uit leed, en leedtoevoeging in de vorm van straf kon niet de oplossing zijn.⁹

Bij de oprichting van de Coornhert-Liga werden drie doelstellingen geformuleerd die aansloten op de gedachtegang van Hulsman. De Liga zou streven naar hervorming van het Nederlandse strafrechtstelsel zodat ten eerste: "De individuele grondrechten en vrijheden optimaal worden gegarandeerd," ten tweede: "De strafbaarstelling van gedrag en uitoefening van strafrechtelijke bevoegdheden worden beperkt tot de gevallen en de mate waarin de noodzaak daartoe naar rationele maatstaven aannemelijk kan worden gemaakt" en ten derde: "De doeleinden van dat stelsel, zoals conflictoplossing, voorkoming van strafbaar gesteld gedrag

⁵ Hans Smits, *Strafrechthervormers en hemelbestormers. Opkomst en teloorgang van de Coornhert-Liga*, Amsterdam 2008, p. 7.

⁶ Smits 2008 (zie noot 5), pp. 7-8.

⁷ Jim Jansen, 'In 45 jaar zijn we amper iets opgeschoten', *Het Parool* 31 januari 2015.

⁸ Smits 2008 (zie noot 5), pp. 16-20.

⁹ *Ibid.*, pp. 18-19.

en normering van machtsuitoefening zo rationeel mogelijk worden vervuld en met name dat de schade, zowel de psychische als de materiële, die dat stelsel toebrengt aan individuele leden en groepen van de samenleving, zoveel mogelijk beperkt wordt.”¹⁰

Veel van de leden van de Coornhert-Liga waren, zeker in de beginjaren, aangetrokken door het abolitionisme: de afschaffing van het strafrecht. De leden waren ervan overtuigd dat in vele gevallen van overtreding van de wet, een oplossing gevonden kon worden buiten het strafrecht om, bijvoorbeeld door middel van bemiddeling, preventie en hulpverlening.¹¹ Ook hadden ze geen goed woord over voor de vrijheidsstraf: het opsluiten van mensen en hen zodoende afsluiten van de samenleving had geen positief effect op hun gedrag.¹²

Aktiegroep 'Stop Huis van Bewaring'

Ondanks het moderne karakter van de Bijlmerbajes kwam er nog voor het begin van de bouw kritiek op de plannen voor het nieuwe huis van bewaring. Gesteund door de Coornhert-Liga werd een Aktiegroep op touw gezet door de initiatiefgroep Patiënten en Gedetineerden en de Aktiegroep 'Stop Huis van Bewaring', die bestond uit hulpverleners die te maken hebben met het gevangeniswezen (velen waren werkzaam in de reclassering).¹³

Zij hadden bijvoorbeeld kritiek op de verouderde ideeën over het gevangeniswezen waar de plannen voor het nieuwe huis van bewaring op gestoeld waren.¹⁴ De plannen voor een nieuw huis van bewaring, de Bijlmerbajes, stammen uit 1952. Deze plannen zijn tot begin jaren zeventig nooit openbaar ter discussie gesteld, maar enkel binnen het gevangeniswezen bekend. Plannen uit 1952 die, zonder publieke discussie, twintig jaar later pas ten uitvoer worden gebracht zijn, volgens de Aktiegroep, al verouderd voor de eerste steen gelegd wordt. De ideeën over detentie en strafbaar gedrag waren volgens de Aktiegroep sinds de jaren vijftig zeer sterk veranderd. Sinds een aantal jaren was er bijvoorbeeld een ontwikkeling gaande in de richting van een beperkter toepassing van de preventieve hechtenis, waar de nieuwbouwplannen niet bij aansluiten.¹⁵ Er worden meer cellen gebouwd, terwijl wanneer de preventieve hechtenis minder wordt toegepast er juist minder cellen nodig zijn.¹⁶ Daarnaast ontwikkelde het gevangeniswezen zich meer in de richting van probleemoplossing, begeleiding van sociale contacten en goede nazorg, wat volgens de Aktiegroep een heel ander soort gebouw vereiste. De veranderende inzichten met betrekking tot detentie gingen in de richting van meerdere kleine huizen van bewaring, ingericht naar de behoeften van het soort bewoners. Hiermee was het plan niet meer

¹⁰ Ibid., p. 27.

¹¹ Ibid., p. 30.

¹² Ibid., p. 54.

¹³ Initiatiefgroep Patiënten en Gedetineerden en Aktiegroep 'Stop Huis van Bewaring', *informatiewerkmap*, z.j., p. omslag.

¹⁴ Ibid., p. 1.

¹⁵ Initiatiefgroep Patiënten en Gedetineerden en Aktiegroep 'Stop Huis van Bewaring' (zie noot 12), p. 1

¹⁶ Aktiegroep 'Stop Huis van Bewaring', *Stedebouwkundige bezwaren tegen de Bijlmerbajes*, Amsterdam z.j., p. 5.

compatibel.¹⁷ De twintig jaar intern gehouden plannen voor het nieuwe huis van bewaring, die zonder publieke discussie uitgevoerd zouden worden, hielden geen rekening met al deze nieuwe ideeën over detentie en waren daarom een doorn in het oog van de Aktiegroep.

Daarnaast had de Aktiegroep kritiek op de, volgens hen puur economische, redenen van het verplaatsen van gedetineerden naar een plek ver buiten de stad.¹⁸ De grond waarop de twee oude gevangenissen stonden lag midden in de stad en kon vanwege de hoge kosten beter gebruikt worden voor commerciële doeleinden. De grond waarop de Bijlmerbajes gebouwd zou worden was veel goedkoper, en dus een goede reden om daar te bouwen. Hierbij werd volgens de Aktiegroep echter niet nagedacht over de gevolgen de verplaatsing van de gedetineerden naar een plek buiten de samenleving. Ten eerste zou een plek midden in de stad beter zijn, volgens de Aktiegroep, omdat de gevangenen dan nog steeds onderdeel uit maken van de samenleving, in plaats van zo ver mogelijk weg te worden gestopt zodat de samenleving niet met hen wordt geconfronteerd. Hierdoor zou een 'wij-zij-gevoel' ontstaan, waardoor de gedetineerde nog verder geïsoleerd zou raken en het voor hem nog moeilijker zou worden om terug te keren naar de maatschappij die inmiddels zover van hem af staat.¹⁹ Ten tweede behoren rechtspraak en preventieve hechtenis volgens de Aktiegroep tot de centrale en kritieke functies van de maatschappij en dienen in de binnenstad plaats te vinden, niet daarbuiten, ver weg van het maatschappelijk gebeuren.²⁰ Ten derde zou er een probleem ontstaan voor de bezoeken van familie, maatschappelijk werkers en advocaten.²¹ Vanwege de afgelegen ligging van de bajes is het moeilijk om er te komen en lopen de reiskosten op, terwijl bezoek de enige verbinding is die de gedetineerde nog met de samenleving buiten de gevangenis heeft.²² Volgens de Aktiegroep is het ook voor de stedelijke samenleving gevaarlijk om randgroeperingen te isoleren: het zou desintegrerend werken en bovendien weinig begrip opleveren voor andere opvattingen.²³

Ook had de Aktiegroep kritiek op de architectuur van het enorme nieuwe gebouw die isolatie van gedetineerden zou ondersteunen.²⁴ De Aktiegroep was kritisch over schaalvergroting in het algemeen. In de samenleving was al te zien dat schaalvergroting, concentratie, arbeidsindeling, mechanisering en automatisering leiden tot nivellering, het verdwijnen van verschillen, geringere keuzevrijheid, kwaliteitsverlies van goederen en diensten, massificatie, vervreemding, sociale ongelijkheid, desintegratie van het maatschappelijk leven en het buiten de boot vallen van onaangepaste minderheidsgroepen.²⁵ Vanwege al deze negatieve gevolgen, vroeg de Aktiegroep zich af waarom ook het gevangeniswezen gedwongen werd tot

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Initiatiefgroep Patiënten en Gedetineerden en Aktiegroep 'Stop Huis van Bewaring' (zie noot 12), pp. 29-30.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Aktiegroep 'Stop Huis van Bewaring' (zie noot 16), p. 6.

²¹ Initiatiefgroep Patiënten en Gedetineerden en Aktiegroep 'Stop Huis van Bewaring' (zie noot 12), pp. 29-30.

²² Aktiegroep 'Stop Huis van Bewaring' (zie noot 16), p. 7.

²³ Ibid.

²⁴ Ibid., pp. 2-3.

schaalvergroting.

Schaalvergroting zorgde ook voor een functiesplitsing van de dagelijkse activiteiten. Deze activiteiten zouden in de nieuwe bajes gedaan worden in monotone ruimtes die volgens de Aktiegroep geestdodend werken. Daarnaast zou de grotere capaciteit van de penitentiare inrichting als gevolg hebben dat er lange monotone gangen moesten worden gebouwd. De mening van de Aktiegroep sluit aan bij het onderzoek *Sensory Deprivation: fifteen years of Research* van John P. Zubek: zo'n laag stimulatie-niveau heeft hetzelfde gevolg als een ruimte met een te hoog stimulatie-niveau: een staat van opwinding die afgereageerd moet worden.²⁶

Daarbij dacht de Aktiegroep dat er door de schaalvergroting minder individuele aandacht zou zijn van de bewaker voor de gedetineerde. Ook de hoogte van het gebouw was een probleem: op de bovenste verdiepingen is zelfs het contact met de aarde verbroken. Een dergelijke afwezigheid van elk contact met de bewoonde wereld zou leiden tot desintegratie (zintuigelijke deprivatie) en werd door de Aktiegroep een verfijnde marteltechniek genoemd.²⁷

Om het massale karakter van de bajes te doorbreken werd een paviljoensysteem ontworpen. Deze functiescheiding was volgens de Aktiegroep ook achterhaald: het werd al bedacht door het CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne) in de jaren twintig en dertig, terwijl in de jaren zeventig juist een integratie van functies werd nagestreefd.²⁸ Daarnaast kan het paviljoensysteem falen wanneer er wijzigingen worden aangebracht in het personeelsbestand, bijvoorbeeld door leegstand en daaropvolgende bezuinigingen. Het vraagt goed geschoolde begeleiders om er een positieve werking vanuit te laten gaan. Bij te weinig personeel gaat er eerder een negatieve werking vanuit aangezien beveiliging dan de enige taak is die nog uitgevoerd kan worden. Het feit dat het paviljoensysteem betekent dat gedetineerden veel uit hun cel kunnen zijn was volgens de Aktiegroep een uitstekend streven. Echter privacy leek er nauwelijks te zijn: een gedetineerde mocht zijn sleutel niet gebruiken om zichzelf af te zonderen. De cel zou alleen in de nacht op slot gaan: dan wordt de gedetineerde gedwongen opgesloten. Dit gebrek aan privacy zou volgens de Aktiegroep territoriumafbakening, agressie en depersonalisatie doen toenemen, omdat mensen die lang gedwongen bij elkaar verblijven gaan zich van elkaar verwijderen.²⁹

Dit alles sluit aan bij het schrikbeeld dat de Aktiegroep had over de penitentiare inrichting als total institution.³⁰ Een total institution heeft de volgende kenmerken: ten eerste zijn de drie levenssferen onder hetzelfde gezag en in dezelfde ruimte samengebracht. Ten tweede leven de gedetineerden onvrijwillig en permanent samen zonder zich hieraan te kunnen

²⁵ Ibid., p. 2.

²⁶ Initiatiefgroep Patiënten en Gedetineerden en Aktiegroep 'Stop Huis van Bewaring' (zie noot 12), p. 34.

²⁷ Ibid., p. 3.

²⁸ Aktiegroep 'Stop Huis van Bewaring' (zie noot 16), p. 1.

²⁹ Aktiegroep 'Stop Huis van Bewaring' (zie noot 16), p. 7-8. En: Initiatiefgroep Patiënten en Gedetineerden en Aktiegroep 'Stop Huis van Bewaring' (zie noot 12), p. 23 en 35.

onttrekken. Daarnaast is alles in het leven van een gedetineerde gereguleerd en ondergebracht in een tijdschema en ten slotte zijn de gedetineerden afhankelijk van het personeel. Volgens de Aktiegroep zou dit funeste gevolgen hebben. Zo zouden de ontplooiingsmogelijkheden van de gedetineerde worden beperkt en zou de gedetineerde een verminderd verantwoordelijkheidsbesef hebben: vrije besteding van geld en tijd is immers ook beperkt. Dit alles werkt volgens de Aktiegroep maatschappijvervreemdend en is schadelijk voor de individuele ontwikkeling. Dit is een probleem voor de individuele gedetineerde, maar ook voor de maatschappij waar hij uiteindelijk weer in terug komt.³¹

De Aktiegroep 'Stop Huis van Bewaring' heeft uiteindelijk vrij weinig gedaan gekregen om de bouw van de nieuwe bajes tegen te gaan. De plannen waren inmiddels al te ver doorgevoerd, en hoewel staatssecretaris Glastra van Loon begrip had voor de kritiek van de Aktiegroep, en het op sommige punten zelfs met hen eens was, kon de nieuwbouw niet meer gestopt worden.³²

De jaren na de opening van de Bijlmerbajes

Al vrij snel na de opening van de Bijlmerbajes ontstonden er problemen waar het personeel en het gebouw niet op ingespeeld waren.³³ In de jaren tachtig veranderde de criminaliteit: de internationale georganiseerde misdaad nam een vlucht en de criminaliteit in het algemeen verhardde. Ook had het personeel weinig ervaring met de omgang met drugsverslaving, op het moment dat de groep verslaafden onder gedetineerden groeide. Het personeel kreeg ook te kampen met een flink aantal ontsnappingen. De biljarttafel, bedoeld ter recreatie, werd door het raam gegooid om zodoende uit te kunnen breken.³⁴ Ook bleek het regime niet streng genoeg om te voorkomen dat Stanley H. drie maanden lang touwen, haken en ander klimgerei kon verstoppen op zijn cel totdat hij ze gebruikte bij een succesvolle uitbraak in 1985.³⁵ De reeks aan ontsnappingen, in combinatie met bezuinigingen in het personeelsbeleid, zorgden voor een aanscherping van de regels. Er werden tralies voor de ramen geplaatst, camera's opgehangen en hekken met prikkeldraad neergezet. Dit alles ging ten koste van het vrijheidsidee dat zo belangrijk was tijdens de eerste jaren van de Bijlmerbajes.³⁶

De groei van de criminaliteit zorgde ook in de maatschappij voor een verharding van de houding tegenover criminaliteit en gedetineerden. Het idee dat de gedetineerden in de Bijlmerbajes van alle gemakken voorzien waren en als in een hotel tot de puntjes verzorgd werden, leefde in grote mate in de samenleving van de jaren tachtig. Tegelijkertijd kreeg steeds

³⁰ Initiatiefgroep Patiënten en Gedetineerden en Aktiegroep 'Stop Huis van Bewaring', (zie noot 12), pp. 33.-34.

³¹ Ibid.

³² Ibid., p. 27.

³³ NPO 2013 (zie noot 1).

³⁴ Ibid.

³⁵ Stanley H. in een interview met Sonja Barend in 'Sonja op zaterdag', VARA, 26 januari 1985.

meer last van de groeiende criminaliteit en was daarom niet tevreden met de zachte behandeling van gedetineerden in de bajes. Het ongenoegen dat er was over het justitiële apparaat sloeg om in ongenoegen over de stijgende criminaliteit.³⁷

Deze andere houding ten opzichte van criminaliteit en afwijkend gedrag had ook invloed op het voortbestaan van de Coornhert-Liga. De Liga bleef van mening dat lagere, maar zinvolle, straffen en een humane behandeling, gericht op rehabilitatie van gedetineerden een betere oplossing was dan zwaardere straffen en criminalisering. Deze boodschap kreeg steeds minder voet aan de grond in de harder wordende samenleving in de jaren tachtig. Waar de Coornhert-Liga in de beginperiode, in de jaren zeventig, nog kon pleiten voor algehele afschaffing van het strafrecht, moest het zich in de latere periode in de jaren tachtig voor een groot gedeelte neerleggen bij de status quo en kon het zich voornamelijk nog bezig houden met het opkomen voor de rechten van verdachten en gedetineerden in het strafrechtstelsel. Zo nam de invloed van de Coornhert-Liga gedurende de jaren tachtig steeds verder af.³⁸

De huidige publieke opinie

Ook in de afgelopen jaren is de verharding van de samenleving doorgestaan en is een opwaartse tendens te zien in strafbaarstellingen op bijna alle soorten criminaliteit.³⁹ Onder andere in zedenzaken, verkeer, economie, en milieu wordt meer en harder gestraft. Ook druggerelateerde criminaliteit, zoals diefstallen en autokraken en andere vormen van criminaliteit die hinder opleveren voor burgers worden vaker en harder bestraft.⁴⁰ Beleidsmakers hechten veel waarde aan de symbolische rol van het strafrecht en geven gehoor aan de roep van het volk om vergelding en afschrikbeleid. Toch is er vanuit het justitiële apparaat nog steeds aandacht voor en behoefte aan decriminalisering. Dit sluit echter niet aan bij de huidige samenleving waar via de media grote aandacht is voor incidenten en waar veel verontwaardiging is over de aanpak van criminaliteit. De maatschappelijke druk op parlementariërs om de criminaliteit terug te dringen zorgt ervoor dat strafbaarstelling eerder uitgebreid wordt dan ingeperkt.⁴¹

Onder druk van de publieke opinie ligt tegenwoordig dus de nadruk op de hardere aanpak van de delinquent, niet alleen buiten de penitentiaire inrichting door hem sneller op te pakken, maar ook binnen de penitentiaire inrichting door een versoberd beleid te voeren. Ondanks de strenge Europese wetgeving rondom de behandeling van de gedetineerde, worden manieren gezocht om het idee van 'gevangenis als hotel' de kop in te drukken. In de huidige maatschappij wordt de penitentiaire inrichting gezien als een plek waar een misdaad vergolden

³⁶ NPO 2013 (zie noot 1).

³⁷ Ibid.

³⁸ Smits 2008 (zie noot 5), p. 9.

³⁹ Th.A. de Roos, 'Criminalisering', *Justitiële verkenningen* 26 (2000), nr 5 (juni/juli).

⁴⁰ N. Jörg en C. Kelk, *Strafrecht met mate*, Deventer 2001, p. 299.

⁴¹ Ibid.

moet worden en die een afschrikkende werking moet hebben. Dit heeft als gevolg dat in het huidige gevangeniswezen de vrijheid van de gedetineerde beperkt wordt. Ook krijgt hij minder mogelijkheden om zichzelf te ontwikkelen en is er minder privacy. Waar in de jaren zeventig binnen het gevangeniswezen de nadruk lag op zorg en ontwikkeling, ligt nu de nadruk op straf en repressie.

Ook bezuinigingen binnen het gevangeniswezen dragen bij aan een versobering van de levensstandaard van de gedetineerde. Kernbegrippen bij het ontwerp van het nieuwe Justitieel Complex Zaanstad zijn: humaan, sober, doelmatig en robuust. In het nieuwe complex zullen twee gevangenen op één cel zitten.⁴² Bovendien wordt bezuinigd op personeel, waardoor het contact met de gedetineerde minder wordt.⁴³ Ook zal de gedetineerde langer op cel zitten, waardoor er minder tijd is voor recreatie, ontwikkeling of sport. Daarnaast zijn er plannen om de gevangene te laten betalen voor de opsporingskosten die de overheid heeft gemaakt en zijn verblijf in de gevangenis.⁴⁴ Ook de privatisering van het gevangeniswezen is een onderdeel van de recente bezuinigingen, hoewel nog niet bewezen is dat privatisering in de praktijk leidt tot minder uitgaven.⁴⁵

Opvallend is dat de vele kritiek die de Aktiegroep 'Stop Huis van Bewaring' uitte tegen de Bijlmerbajes opnieuw toepasbaar is op het nieuwe Justitieel Complex in Zaanstad. De Bijlmerbajes ligt inmiddels vrijwel midden in de stad. Er worden dure appartementen in de omgeving geplaatst, waardoor ook de grond waarop de Bijlmerbajes staat te duur wordt om niet voor commerciële doeleinden te gebruiken. Ook nu is er een plek gevonden ver buiten de bewoonde wereld om de gedetineerden te verwijderen uit de samenleving. Ook nu zullen de reistijden van bezoekers verlengd worden en de kosten verhoogd. Het gevangeniswezen wordt namelijk nog meer gecentraliseerd: kleine inrichtingen worden gesloten en meer gedetineerden komen op een centrale plek terecht, soms ver weg van de omgeving waar ze vandaan komen en waar hun familie en vrienden wonen.

Ook de schaal van de penitentiaire inrichting wordt verder vergroot en de technologie uitgebreid, waardoor ook nu de kritiek ontstaat dat de bewaarder steeds minder contact zal hebben met de gedetineerde en de gedetineerde nog meer geïsoleerd wordt. Ook de monotone gangen en ruimtes zijn terug te vinden in Zaanstad.

Het gebrek aan privacy waarvoor tijdens de bouw van de Bijlmerbajes gevreesd werd, is bij de bouw van het Justitieel Complex Zaanstad nog verder doorgevoerd. Waar de gedetineerde in de jaren zeventig de nacht in zijn eentje kon doorbrengen, zal in het nieuwe complex ook dit

⁴² Rijksvastgoedbedrijf <<http://www.rijksvastgoedbedrijf.nl/actueel/nieuws/2016/03/02/bouw-van-het-justitieel-complex-zaanstad-klaar>> (18 mei 2016).

⁴³ Gesprekken met gevangenispersonnel, 5 april, 12 april en 19 april 2016.

⁴⁴ Anna van den Breemer en Laura de Jong, 'Gedetineerden laten betalen? "Er valt bij deze mensen niets te halen"', *Volkskrant* 17 januari 2014.

⁴⁵ Peter Wilms, Rafiq Frierson en Jamie Weda, *Literatuuronderzoek privatisering gevangeniswezen (Eindrapport)*, in

deel van de dag niet meer privé zijn: de cel wordt gedeeld met een andere gedetineerde.

De bezwaren van de Aktiegroep 'Stop Huis van Bewaring' bleken op sommige punten ongegrond: de Bijlmerbajes werd goed bereikbaar en minder geïsoleerd doordat de stad groeide, en de bajes zich steeds minder aan de rand van de stad bevond. Daarnaast was de angst voor leegstand ten tijde van de bouw zeer plausibel, maar de Aktiegroep kon op dat moment niet weten dat er in de jaren tachtig een golf aan nieuwe drugs- en bendegerelateerde criminaliteit zou ontstaan waardoor de cellen hard nodig waren. Ook dacht de Aktiegroep dat de Bijlmerbajes honderd jaar mee kon gaan, waardoor de verouderde inzichten waar de nieuwbouw op gebaseerd was, ook honderd jaar lang het gevangeniswezen zouden bepalen. De Bijlmerbajes heeft uiteindelijk slechts veertig jaar dienst gedaan. Toch is de kritiek die zich minder specifiek op de Bijlmerbajes richt en meer over vrijheidsbeperking en gevangenisstraf in het algemeen gaat, nog steeds zeer relevant bij de bouw van het Justitieel Complex in Zaanstad en het nadenken over het strafrecht en detentie in het algemeen.

Deel 2. Thema's

In dit deel worden thema's besproken waarover het denken in de afgelopen veertig jaar veranderd is, of die interessante vragen oproepen over de manier waarop we kunnen nadenken over gevangenisstraf en detentie. Deze teksten zijn bedoeld om aan de hand van relevante informatie vragen op te roepen waar de lezer zelf over kan nadenken. Zodoende komt de lezer in aanraking met manieren van denken over criminaliteit, gevangenisstraf, afwijkend gedrag en het omgaan met gedetineerden. Hierdoor kan het debat breed getrokken worden

Vergelding

- *Kan elke misdaad vergolden worden?*
- *Is gevangenisstraf geschikt als vergelding voor een misdrijf?*
- *Ten gunste van wie moet vergolden worden? Het slachtoffer, de staat of de maatschappij?*

Vergelding is al sinds het ontstaan van penitentiaire inrichtingen een van de doelen geweest van de vrijheidsbeperking. De opvatting over het doel van gevangenisstraf wijzigt pas na de Tweede Wereldoorlog van afschrikking, vergelding en zedelijke verbetering naar resocialisatie.⁴⁶ In de jaren zeventig was vergelding geen hoofddoel meer: de opsluiting was bedoeld als zorgtraject, waarbij door middel van maatschappelijk werk en scholing werd getracht de gedetineerde klaar te maken voor de maatschappij.⁴⁷ In de afgelopen veertig jaar heeft, onder druk van de publieke opinie, vergelding als doel weer meer belang gekregen. Er zijn echter redenen om vergelding als doel van gevangenisstraf te bevragen.

In het voorwoord van het boek *Filosoof in de Bajes* van filosoof Rein Gerritsen stelt voormalig gevangenisdirecteur Bart Molenkamp dat geen enkele misdaad vergolden kan worden. Hij geeft de drie van Breda als voorbeeld. De Duitse mannen hadden levenslang gekregen vanwege oorlogsmisdaden. Eén van hen overleed tijdens het uitzitten van zijn straf, maar de twee anderen kregen gratie in 1989.⁴⁸ Waarom kregen zij gratie? Waren hun misdaden vergolden? Een van de hoofddoelen van gevangenisstraf is vergelding die proportioneel is aan de ernst van het misdrijf. Kan de zwaarte van de straf wel opwegen tegen de ernst van een misdrijf? De misdaden van de drie van Breda, en de gevolgen daarvan, konden volgens Molenkamp niet ongedaan gemaakt worden, maar door gratie te verlenen wordt het signaal afgegeven dat het misdrijf voldoende vergolden is. Kan een delinquent na het uitzitten van zijn straf weer met een schone lei beginnen?

Tot grofweg halverwege de achttiende eeuw werd van de lijfstraf een publiek spektakel gemaakt om de macht van de koning te doen gelden. Het volk moest kunnen zien dat de misdaad

⁴⁶ Herman Franke, *De macht van het lijden. Twee eeuwen gevangenisstraf in Nederland*, Amsterdam 1996, pp. 277-284.

⁴⁷ NPO 2013 (zie noot 1).

door de koning vergolden werd. De koning stond in die tijd symbool voor de staat: hij was de staat. Door een misdaad te begaan was je een vijand van de staat en dus van de koning. De openbare strafvoltrekking is meer dan een daad van gerechtigheid, het is een manifestatie van de kracht van de koning.⁴⁹ Hier was de straf dus een vergelding van een misdaad die begaan was tegen de koning. Later werd de straf een vergelding aan de maatschappij: door middel van dwangarbeid werd de misdaad vergolden en deed de gestrafte iets terug voor de maatschappij.⁵⁰ Hoe zit dat tegenwoordig? Moet de straf vergolden worden voor de staat, de maatschappij of het slachtoffer? De maatschappij en ook de individuele slachtoffers vragen vaak om zwaardere straffen. Dit lijkt voort te komen uit het idee dat een misdaad vergolden kan worden door de straf op de zwaarte van de misdaad af te stemmen. Lijfstraffen werden nauw afgestemd op de misdaad door verbanden te leggen tussen de vorm van de strafvoltrekking en de misdaad. Zo werd bij een godslasteraar de tong doorboord en bij de moordenaar de hand die het wapen vasthield afgehakt. Daarnaast vond de strafvoltrekking vaak plaats op de plek van het misdrijf.⁵¹ Tegenwoordig worden deze verbanden niet meer gelegd en kan bij de zwaardere misdrijven alleen de lengte van de gevangenisstraf worden aangepast. Levenslang kan voor de maatschappij voldoende vergelding opleveren: de maatschappij hoeft in ieder geval niet bang te zijn de misdadiger weer in hun midden op te moeten nemen. Voor het slachtoffer of de nabestaanden is zelfs levenslang vaak niet lang genoeg: zij zijn iets verloren dat ze nooit meer terug krijgen. Bij zwaardere misdrijven kan het doel van vergelding door gevangenisstraf dan ook bijna niet gehaald worden.

Hoe zit het met lichtere misdrijven? In de jaren zeventig werd door de Coornhert-Liga nagedacht over de manier waarop genoegdoening aan het slachtoffer kan worden gegeven, niet in de eerste plaats door middel van gevangenisstraf, maar door middel van andere straffen. Volgens voorzitter van de Coornhert-Liga, Louk Hulsman, kan vergelding nooit het doel zijn van het strafrecht. Voor hem was het voornaamste doel van een strafmaatregel de beïnvloeding van het gedrag van zowel het gedrag van de dader als van dat van anderen (generale preventie). Hij pleitte dan ook voor een oplossing voor misdrijven via het civiele recht, dus buiten het strafrecht om. Hij zag het strafrecht als een noodzakelijk kwaad dat alleen in de zwaarste gevallen toegepast zou moeten worden.⁵² Middels het civiele recht zou een misdrijf vergolden kunnen worden door genoegdoening aan het slachtoffer, in sommige gevallen zou zelfs verzoening kunnen worden bereikt. De vraag die rijst is of gevangenisstraf wel geschikt is als vergelding voor een misdrijf. De Coornhert-Liga stelt dat het strafrecht moet worden ingeperkt en dat er

⁴⁸ Rein Gerritsen, *Filosoof in de bajes*, Leusden 2014, pp. 12-13.

⁴⁹ Michel Foucault, *Discipline, toezicht en straf. De geboorte van de gevangenis* (vert.: Vertalerscollectief, oorspronkelijke titel: *Surveiller et punir. Naissance de la prison* (1975), Groningen 1989, pp. 68-73.

⁵⁰ Ibid., pp. 124-141.

⁵¹ Ibid., pp. 62-66.

⁵² Smits 2008 (zie noot 5), pp. 18-19.

vele misdrijven zijn die buiten het strafrecht om opgelost kunnen worden. Een oplossing is voor beide partijen beter dan vergelding, maar welke misdrijven kunnen opgelost worden en welke niet?

Verbetering

- *Is een crimineel onverbeterlijk?*

- *Hoe kan een gevangenisstraf bijdragen aan verbetering?*

- *Hoe draagt een gevangenisstraf bij aan het voorkomen van recidive?*

In de jaren zeventig was verbetering een van de speerpunten van het strafrechtstelsel en het gevangeniswezen. Tegenwoordig wordt juist bezuinigd op aspecten van het gevangeniswezen die ten goede komen aan de ontwikkeling van de gevangene. De reclassering ziet er sinds 2005 alleen nog op toe dat de eisen die aan de ex-gedetineerde worden gesteld nagekomen worden, maar is er niet meer voor de begeleiding van de gevangene op sociaal gebied. Ook wordt af en toe de angst uitgesproken dat met de privatisering van het gevangeniswezen nog meer beknipt gaat worden op het klaarmaken van de gedetineerde voor de maatschappij.

Het cellulaire systeem dat we nu kennen, de opsluiting van één gedetineerde in één cel, komt voort uit het beeld van de mens als homo clausus: het idee dat een individu los staat van de maatschappij en zijn slechte innerlijk aan zichzelf te danken heeft en dus ook zelf kan oplossen. Door de misdadige individu in zijn eentje op te sluiten zou hij in alle eenzaamheid en met een beetje hulp van God aan verbetering kunnen werken.⁵³ Al snel na de invoering van het cellulaire systeem bleek dat het niet aan de verwachtingen voldeed: mensen werden er niet beter van, maar kregen last van ernstige psychische problemen.⁵⁴ Tegenwoordig is het idee van de homo clausus achterhaald: de leefomgeving en opvoeding bepalen mede de positie in de maatschappij en zijn ook van invloed op eventuele misdadige gedragingen.

Na de Tweede Wereldoorlog werd een humaniseringsproces in werking gezet. Goede zorg, resocialisatie van de gedetineerde en het beperken van detentieschade werden belangrijke uitgangspunten. Wat moeten we denken van een straf als een van de onderdelen van de straf het beperken van de schade ervan inhoudt? Toch wordt de gevangenisstraf nog veelvuldig opgelegd en lijken we nog steeds te vertrouwen op de verbeterende kwaliteit van gevangenisstraf. Hoewel de zinsnede "Ze komen er slechter uit dan dat ze erin gingen" vaak gehoord wordt, bestaat er tegelijkertijd een roep om zwaardere (langere) straffen. Wat lost zo'n straf op? Kunnen we van mensen verwachten dat zij na maanden- of jarenlange opsluiting hun leven hebben gebeterd?

⁵³ Franke 1996 (zie noot 46), pp. 60-62.

⁵⁴ Ibid., pp. 162-187.

Waarom denken we dat een langere straf ook meer verbetering oplevert?

Daarnaast snijdt een gevangenisstraf de gedetineerde af van zijn omgeving, werk, vrienden en familie, terwijl de belangrijkste voorwaarde voor het voorkomen van recidive het hebben van een relatie, sociale contacten en een huis is. Na een lange gevangenisstraf is er vaak weinig meer over van deze basisbenodigdheden. Zo kan het bestaan dat een veroordeelde via de rechter probeert zijn straf op te delen in blokken van 29 dagen, omdat hij na dertig dagen afwezigheid uit zijn huis gezet wordt.⁵⁵ Criminologe Janine Jansen deed een onderzoek naar de werking van de korte vrijheidsstraf. Zij stelt dat zelfs een kort verblijf in de penitentiare inrichting schade oplevert aan de gedetineerde: hij verliest vaak zijn baan, contacten met familie en vrienden, en hij bouwt schulden op.⁵⁶ De vrijheidsstraf draagt daarom niet bij aan de voorkoming van recidive, wellicht draagt hij zelfs bij aan het ontstaan ervan. Ter vervanging van de vrijheidsstraf kan gedacht worden aan de werkstraf, waarbij zich deze problemen minder voordoen. Tweederde van de gevangenen zit een korte straf uit die wellicht vervangen zou kunnen worden door een werkstraf.

Oorzaken van crimineel gedrag: biologie, omgeving, situatie

- *Is iedereen in staat tot crimineel gedrag?*

- *Bestaat de vrije wil?*

In gesprekken over criminaliteit worden vaak harde woorden gebruikt. “Knoop hem op aan de hoogste boom!”, “De doodstraf is nog te goed voor hem“, “Laat hem weggroten in zijn cel”. Het zijn begrijpelijke emoties, omdat velen van ons zich niet kunnen voorstellen hoe iemand tot zijn daad kan komen. Iemand heeft toch altijd een keuze? Wij moeten ons allemaal aan de regels houden, waarom denkt iemand anders dat hij ze aan zijn laars kan lappen? Doordat de crimineel als wezenlijk anders gezien wordt dan het ‘zelf’ kan er een gebrek aan begrip ontstaan en oordeelt men harder. Er zijn vele onderzoeken gedaan naar de oorzaken van criminaliteit die belangrijk zijn geweest in het denken over crimineel gedrag. Is iemand bijvoorbeeld crimineel omdat dat nu eenmaal in zijn genen zit, of zou iedereen in bepaalde omstandigheden crimineel kunnen zijn? Als het de omstandigheden zijn die ten grondslag liggen aan crimineel gedrag, zou wellicht iedereen in staat zijn om in de criminaliteit te raken.

Aan het eind van de negentiende eeuw ontstond een tweedeling in het denken over de oorzaken van crimineel gedrag. In 1876 verscheen het boek *L'uomo delinquente* van Turijnse psychiater Cesare Lombroso. Geïnspireerd door de evolutietheorie van Darwin zocht hij de oorzaak van crimineel gedrag in de biologie van de mens. Hij sprak van de geboren misdadiger,

⁵⁵ Interview met sociaal advocaat, 14 februari 2016.

⁵⁶ Janine Janssen, *Laat maar zitten. Een exploratief onderzoek naar de werking van de korte vrijheidsstraf*, 2000.

die achtergebleven was in de evolutie. Dit idee werd vrij algemeen verworpen, maar vormde wel de grondslag voor nieuwe typeringen van de verdorven misdadigers: het waren minderwaardigen, ofwel 'Defektmensen', zij waren misschien niet achtergebleven in de evolutie, maar waren wel degelijk belast met een misdadige aanleg. Tegelijkertijd ontstond ook een tegengestelde stroming binnen de criminologische theorievorming: de sociologische stroming. Lombroso kreeg felle kritiek van de aanhangers van deze stroming. Geleerden als Lacassagne, Manouvrier en Tarde meenden dat misdadig gedrag zijn oorsprong had in sociale omstandigheden waarin de mens verkeerde. Factoren als klimaat, seizoen, temperatuur, de prijs van woningen en levensmiddelen, de rechtspositie, levensomstandigheden en de gelegenheid tot misdaad waren voor hen belangrijk in de vorming van crimineel gedrag. Deze stroming bleek zeer invloedrijk en tegen de eeuwwisseling kon er niet meer over misdaad en straf gesproken worden zonder ook de maatschappij te noemen.⁵⁷

De Tweede Wereldoorlog heeft op meerdere manieren invloed gehad op het denken over criminaliteit en straf. Veel vooraanstaande, invloedrijke Nederlanders kregen in de oorlog zelf te maken met het leven in de penitentiaire inrichting. Zij werden opgepakt en vastgezet voor vergrijpen die onder een ander regime waarschijnlijk niet strafbaar waren, maar juist als heldhaftig werden gezien. Het werd duidelijk dat onder bepaalde omstandigheden vrijwel iedereen crimineel gedrag zou kunnen vertonen. Het feit dat deze mensen ervaring hadden opgedaan in het gevangenisleven zorgde er ook voor dat zij na de oorlog streefden naar een ander strafsysteem. Het cellulaire systeem was volgens hen verouderd, inhumaan en ondoelmatig.⁵⁸ Het wij-zij-denken kreeg een flinke knauw: men kwam erachter dat de maatschappij en de omstandigheden bepalen wat een misdaad is. Zo kon het gebeuren dat een daad voor en na de oorlog anders wordt beoordeeld dan in de oorlog. Het idee dat iedereen achter slot en grendel kan belanden, en de verschrikkelijke toestanden die machthebbers zelf meemaakten tijdens hun opsluiting, zorgden voor een humanisering van het gevangeniswezen en een verkleining van de kloof tussen het 'ik' en de 'ander'.

Ook in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw, dus tijdens de bouw van de Bijlmerbajes, werd nog erg de nadruk gelegd op de invloed van de maatschappelijke achtergrond van de delinquent op zijn gedrag. Onderzoek naar de biologische oorsprong van crimineel gedrag was behoorlijk taboe in die tijd: men dacht terug aan de mensonterende onderzoeken van nazi's tijdens de Tweede Wereldoorlog en keurde het af. Toen criminoloog Wouter Buikhuisen een neurologisch onderzoek wilde doen naar de biologische aspecten van crimineel gedrag, ontstond dan ook veel ophef.⁵⁹ Bij velen in het vakgebied criminologie leefde

⁵⁷ Franke 1996 (zie noot 46), pp. 202-205.

⁵⁸ Ibid., pp. 277-279.

⁵⁹ Observant Online

<<http://www.observantonline.nl/Home/Artikelen/articleType/ArticleView/articleId/2271/Alsof-ik-een-gevaar->

het idee dat criminaliteit primair werd veroorzaakt door de moderne kapitalistische samenleving en de opvoeding, men geloofde niet dat biologische aspecten ten grondslag zouden kunnen liggen aan crimineel gedrag. Door de ophef kwam het onderzoek van Buikhuisen kwam onder druk van de publieke opinie niet van de grond.⁶⁰ Tegenwoordig wordt door velen wel weer geloofd in het idee dat de maatschappij en menselijk gedrag in grote mate bepaald worden door onze biologische erfenis. Er wordt bijna dagelijks bericht over een nieuwe wetenschappelijke ontdekking die bewijst dat er een genetische basis is voor welk gedrag dan ook. Een taboe op biosociale wetenschap, zoals tijdens de affaire Buikhuisen, bestaat dan ook niet meer. De PVV heeft een aantal jaren geleden dan ook kamervragen gesteld, met als doel eerherstel voor Buikhuisen.⁶¹

Over het ontstaan van crimineel gedrag wordt dus nog steeds getwist. Naast onderzoeken naar sociale achtergrond en biologische aspecten als oorzaak van crimineel gedrag worden ook experimenten gedaan naar situaties waarin crimineel gedrag ontstaat. Op meerdere momenten in de geschiedenis is te zien hoe machtsverhoudingen van invloed zijn op het gedrag van mensen. Wanneer mensen de mogelijkheid krijgen om macht uit te oefenen op ondergeschikten kan het slechtste in hen naar boven komen. Wanneer de ondergeschikte wordt gezien als wezenlijk anders dan het 'ik' kan de grens tussen goed en kwaad in een oogwenk overschreden worden.

Het Stanford Prison experiment van professor Philip Zimbardo toonde in 1971 aan wat eigenlijk al bekend was: plaats een gemiddelde persoon in een abnormale situatie en hij gedraagt zich op een manier die hij nooit van zichzelf zou verwachten.⁶² Een groep willekeurige studenten werd in tweeën gesplitst waarbij de ene groep gedurende het experiment bewaker moest spelen en dus de macht had over de andere groep, die de rol van gedetineerde aannam. Het experiment dat twee weken moest duren werd al na zes dagen afgebroken vanwege steeds extremer wordend fysiek geweld van de kant van de bewakers en steeds dieper psychisch leed van de gevangenen.⁶³ De welbekende beelden van de misstanden in de Abu Graibgevangenis doen denken aan dit experiment. Gedetineerden werden niet meer gezien als mensen, maar als beesten: ze waren de vijand en wezenlijk anders dan de machthebber. De ontmenselijking van de gedetineerde zorgde ervoor dat de gedetineerden op gruwelijke wijze gemarteld werden.

voor-de-samenleving-was> (19 mei 2016).

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Vincent Bongers, 'Toespraak rector leidt tot Kamervragen', *Mare* 22 (2010), 4 maart 2010.

⁶² Stanford Prison Experiment <<http://www.prisonexp.org/>> (19 mei 2016).

De veroordeling van afwijkend gedrag

- *Is criminaliteit aangeboren?*
- *Hoe gaat de maatschappij om met afwijkend gedrag?*
- *Wie of wat bepaalt wanneer afwijkend gedrag crimineel gedrag is?*
- *Hoe draagt het stigma 'afwijkend' bij aan de vorming en verspreiding van crimineel gedrag?*

De samenleving bepaalt wat deviant, ofwel afwijkend of ongewenst, gedrag is. Wat deviant gedrag is kan tussen samenlevingen verschillen: overspel kan bijvoorbeeld gezien worden als enkel het overtreden van een ongeschreven regel en is daarom in de meeste Westerse landen niet gecriminaliseerd. In andere culturen kan buitenechtelijke activiteit echter zwaar bestraft worden. Ook tussen verschillende sociale klassen wordt afwijkend gedrag op een andere manier beoordeeld. Door de tijd heen kan een verandering plaatsvinden over wat als afwijkend gedrag bestempeld wordt. Zo waren homoseksuele handelingen sinds de 13^e eeuw strafbaar, maar werd deze strafbaarheid aan het einde van de achttiende eeuw in een aantal Europese landen, waaronder Nederland, afgeschaft.⁶⁴

Sinds het einde van de negentiende eeuw is de evolutietheorie van grote invloed geweest op onderzoeken naar de oorzaak van afwijkend gedrag. Onder andere criminaliteit, intelligentie, succes en ongelijkheid zouden veroorzaakt worden door een genetische aanleg.⁶⁵ Nog steeds wordt het idee dat de maatschappij en menselijk gedrag in grote mate bepaald worden door biologische aanleg geloofd en is het zeer invloedrijk.⁶⁶ Het geloven in deze ideeën heeft twee dingen als gevolg: ten eerste overtuigt het ons dat ons sociale systeem een consequentie is van onveranderlijke biologische processen in de mens en dat het systeem daarom niet veranderd kan worden. Ten tweede wordt bij maatschappelijke problemen de oplossing in het individu gezocht in plaats van in het sociale systeem.⁶⁷

Na het succesvol analyseren van genen die ziektes dragen wordt nu ook gezocht naar genen die horen bij psychische ziektes en gedrag, bijvoorbeeld depressie en schizofrenie, maar ook alcoholisme, intelligentie en criminaliteit. Ondanks de enorme aandacht die dit onderzoek heeft gekregen, zijn er nog geen betrouwbare resultaten geboekt. De oorzaak hiervan is dat het ten eerste zelden voorkomt dat gedrag voortkomt uit de acties van één specifiek gen. Ten tweede kan een gen wel een aanleg voor een bepaalde karaktertrek bevatten, maar kan deze karaktertrek in verschillende situaties of zelfs bijna vergelijkbare situaties wel of niet aan de

⁶³ Stanford Prison Experiment <<http://www.prisonexp.org/the-story/>> (7 maart 2016).

⁶⁴ De strijd om het verkrijgen van gelijke rechten duurde echter nog tot ver in de 20^e eeuw.

⁶⁵ Phil Gasper, 'Genes, Evolution, and Human Nature. Is Biology Destiny?', *International Socialist Review* (2004) nr. 38 (november-december).

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Ibid.

oppervlakte komen.⁶⁸

Toch proberen wetenschappers nog steeds te bewijzen dat misdaad en geweld een biologische oorsprong hebben. Volgens bioloog Steven Rose is het onzinnig om dit soort onderzoek te doen, omdat criminaliteit een sociaal geconstrueerde categorie is en dat een daad in het ene geval crimineel wordt geacht in het andere geval niet.⁶⁹ Hij schrijft:

"I object to the reifying of the social complexity, giving it as it were a global name. I mean, is aggression the same thing that happens when a rat kills a mouse in a cage, which is the way it's measured in the laboratory, or when a man beats his wife, or when there's a pub brawl, or when there's a pilot dropping a smart bomb on a bunker in Baghdad? These are not the same processes, they are socially different, and to call them all the same, assuming we have a unified mechanism for them is complicated enough. But also the same act under different circumstances is sometimes called a crime of violence and sometimes called a person acting in terms of social duty and responsibility. A soldier picking up a gun and shooting someone may be court-martialed for it, or may be regarded as a hero, but the biology of picking up the gun and shooting is identical. So to talk about aggression or violence as somehow encoded in the brain as if it actually ignores the social context in which we give these labels to things, is a sort of crude reductionism".⁷⁰

Onderzoek naar de biologische herkomst van menselijk gedrag is dus op zijn minst problematisch te noemen. In de genen kan slechts een aanleg voor bepaald gedrag vastgesteld worden, wat nog niet betekent dat de persoon dat gedrag ook daadwerkelijk vertoont. Daarbij komt dat gedrag beïnvloed wordt door omstandigheden en dat in het geval van crimineel gedrag geen vastomlijnde criminele gedragingen kunnen worden vastgesteld. In zijn studie uit 1963 naar de sociologie van afwijkend gedrag stelt Howard Becker dat het, in ieder geval voor een gedeelte, de omgeving is die bepaalt wat crimineel gedrag is.⁷¹ Hij geeft in zijn boek *Outsiders* het voorbeeld van een onderzoek dat Malinowski deed in de Trobriand-eilanden (Papoea-Nieuw-Guinea). Een jongen had een relatie met zijn nicht, hoewel zijn omgeving zijn gedrag afkeurde werd er niets tegen gedaan. Pas toen het initiatief werd genomen door de man die met de nicht zou trouwen ontstond er commotie. Hij beschuldigde de jongen publiekelijk van incest en de volgende dag pleegde de jongen zelfmoord. Zijn gedrag werd niet als crimineel gezien totdat één iemand in zijn omgeving aangaf dat hij de regels overtrad.⁷²

⁶⁸ Phil Gasper, 'Genes, Evolution and Human Nature', *International Socialist Review* (2005) nr. 41 (mei-juni).

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Howard S. Becker, *Outsiders. Studies in the sociology of deviance*, New York 1963, pp. 11- 14.

De veroordeelde als handelswaar

- *Wat betekent het voor de samenleving wanneer het voortbestaan van criminaliteit wenselijk is voor het winstoogmerk van gevangenisbedrijven?*

- *Wordt het winstoogmerk belangrijker dan het maatschappelijk belang?*

Privatisering van het gevangeniswezen vindt zijn oorsprong in de Verenigde Staten. Sinds het begin van de twintigste eeuw werden verschillende gevangentaken uitbesteed aan private partijen. In 1983 werd de gevangenis in Hamilton County de eerste geheel geprivatiseerde penitentiaire inrichting: de staat Tennessee sloot een contract af met een private partij om alle operationele taken over te nemen.⁷³

In het regeerakkoord van 2010 wordt het voornemen beschreven om de privatisering van de voor het gevangeniswezen relevante taken voor te bereiden met het oog op versobering en kosteneffectiviteit. Privatisering van het gevangeniswezen houdt in dat de overheid de vastgoedtaken en/of de detentietaken uitbesteedt aan een private partij. In andere landen, zoals Amerika, Australië en Groot-Brittannië, was de gebrekkige kwaliteit (voornamelijk door overbezetting) een belangrijke reden om te privatiseren. In Nederland is dit niet het geval.⁷⁴

In een literatuuronderzoek van Ape (in opdracht van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum) naar de effecten van privatisering op de kosteneffectiviteit kan niet worden geconcludeerd dat privatisering zal leiden tot een daling van de operationele kosten.⁷⁵ De meerderheid van de onderzochte studies laat weliswaar een daling zien van de operationele kosten, maar houdt geen rekening met eventuele stijging van transactiekosten en overhead. In een studie waar wel rekening gehouden wordt met additionele kosten wordt geen effect van privatisering op operationele kosten geconstateerd. Ook het effect van privatisering op vastgoedkosten is niet eenduidig vast te stellen. Hoewel er een daling in de vastgoedkosten kan worden gesignaleerd houden de onderzochte studies geen rekening met een eventuele daling van de kwaliteit van de gebouwen. Een daling van kwaliteit zou samen kunnen gaan met een verhoging van de onderhoudskosten.⁷⁶

Het onderzoek noemt als mogelijk risico van privatisering het gevaar dat er een lobby ontstaat voor strengere straffen die alleen door financiële motieven wordt ingegeven: veel geprivatiseerde inrichtingen worden per gedetineerde per dag betaald. Met het oog op kostenbesparing kan het voorkomen dat onervaren of onvoldoende gekwalificeerd personeel wordt ingezet met als gevolg een verslechtering van de dienstverlening op terreinen als

⁷² Ibid.

⁷³ Wilms, Frierson en Weda 2011 (zie noot 45), p. 55.

⁷⁴ Ibid., p. 7 en p. 14.

⁷⁵ Ibid., p. 101.

⁷⁶ Ibid., pp. 101-104.

bijvoorbeeld voedsel, reïntegratiebegeleiding en activiteiten.⁷⁷ Kostenbesparingen kunnen veel invloed hebben op het omgaan met gedetineerden en daarmee ook op de maatschappij wanneer deze mensen vrijgelaten worden. Goede resocialiserings- en opleidingsprogramma's zijn vaak duur. Zullen deze kosten niet als eerste gespaard worden door bedrijven die er geen belang bij hebben?⁷⁸

Om personeelskosten te besparen kan een private penitentiaire inrichting ervoor kiezen om veel te investeren in technologisch toezicht. Ook in het Justitieel Complex Zaanstad is dit gebeurd. Al eerder zijn hier experimenten mee gedaan, bijvoorbeeld in Frankrijk. Volgens Beyens, Snacken en Eliaerts, die een vergelijkend onderzoek van geprivatiseerde gevangenissen deden, werd de penitentiaire inrichting hierdoor nog meer ervaren als een afgesloten wereld. Spontaan contact tussen bewaarders en gevangenen wordt beperkt en voor bewaarders wordt het vrijwel onmogelijk om spanningen onder gedetineerden aan te voelen: de bewaarders zitten immers voor een groot deel van de dag enkel naar monitoren te kijken.⁷⁹

In praktische zin is er dus geen uitsluitsel te geven over de kwalitatieve gevolgen van het privatiseren van het gevangeniswezen. Maar wat zegt het privatiseren van penitentiaire inrichtingen in ethische zin? Wat moeten we denken van een systeem dat alleen kan bestaan wanneer er voldoende veroordeelden zijn om de inrichtingen te bewonen? Wat als de winst die de gedetineerde kan behalen geen persoonlijke of maatschappelijke is, maar een economische winst die ten goede komt van het gevangenisbedrijf waar hij in verblijft en werkt? In Amerika bestaat veel van de winst die de gevangenisindustrie maakt uit belastinggeld dat door de overheid per gedetineerde aan de penitentiaire inrichting wordt betaald.⁸⁰ Dit is geld dat ook besteed zou kunnen worden aan een systeem dat zou werken aan rehabilitatie en verbetering van de gedetineerde waardoor de belastingbetaler er zelf ook wat aan zou hebben: een betere hulpverlening aan de gevangene levert een veiliger samenleving op. Universitair hoofddocent rechtsfilosofie Jean-Marc Piret schrijft in een hoofdstuk van het boek *Privatisering van veiligheid* over de bezwaren tegen het privatiseren van penitentiaire inrichtingen, de publieke ruimte, toezicht en opsporing en rechtshandhaving.⁸¹

Veroordeelden werken in private penitentiaire inrichtingen in dienst van grote bedrijven. In Amerika is de federale arbeidswetgeving niet van toepassing op gedetineerden met als gevolg dat er geen pensioenopbouw aan de arbeid verbonden is en toeslagen als vakantiegeld worden uitgespaard. Volgens mensenrechtenorganisaties werken grotendeels arme en in meerderheid zwarte Amerikaanse gedetineerden in erbarmelijke omstandigheden

⁷⁷ Wilms, Frierson en Weda 2011 (zie noot 45), p. 93.

⁷⁸ Jean-Marc Piret, 'Privatisering van veiligheid: ideologische en rechtsstatelijke aspecten', in: Winkel e.a., *Privatisering van veiligheid*, Den Haag 2005, p. 44.

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ Ibid., p. 43.

⁸¹ Ibid., pp. 39-53.

voor een hongerloon (ongeveer één vijfde van het minimumloon). Zij noemen dit gelegaliseerde slavenarbeid waarbij bedrijven winst maken ten koste van gedetineerden.⁸² Bedenk hierbij wat Howard Becker zegt over de verschillen in strafbaarheid van daden: in Amerika kan het bezit van een zakje wiet een lange gevangenisstraf opleveren, terwijl dit in Nederland gedoogd wordt. De willekeur van wat strafbaar gesteld is en het verschil in de gevolgen daarvan zijn lijkt oneerlijk, en zeker wanneer de straf ten goede komt aan een bedrijf. Is het wel wenselijk dat vrijheidsontneming (een van de meest verregaande ingrepen in de grondrechten van burgers) in handen ligt van private organisaties die als hoogste doel economische winst hebben? Senator en presidentskandidaat Bernie Sanders werkt aan regelgeving rondom federale contracten met private gevangenen en stelt: "We cannot fix our criminal justice system if corporations are allowed to profit from mass incarceration".⁸³ Want hoe kun je als overheid werken aan een beter strafrechtstelsel wanneer een volle penitentiaire inrichting als succesvoller wordt gezien dan een lege?

Het meest principiële bezwaar tegen privatisering van penitentiaire inrichtingen noemt Piret "dat enkel een democratisch gelegitimeerde overheid die haar machtsuitoefening bovendien bindt aan rechtstatelijke regels, burgers onder omstandigheden van hun vrijheid mag beroven".⁸⁴ Zo werd in 2005 in Israël een petitie ingediend tegen een in 2004 aangenomen wet die het mogelijk maakte om gevangenen te privatiseren. Het argument van de indieners was dat de nieuwe wet in strijd was met de Israëlische grondwet, doordat het geweldsmonopolie van de staat werd overgedragen aan een private partij. Het Israëlische hooggerechtshof stelde de indieners van de petitie in het gelijk en daarmee is de privatisering van het gevangeniswezen in Israël gestrand.⁸⁵ Rein Gerritsen schrijft in zijn boek *Filosoof in de Bajes* dat de penitentiaire inrichtingen in zijn tijd (1979) een eigen cultuur hadden en dat er flinke verschillen waren in disciplinaire bestraffing en privileges van de gevangenen. De navolging van de wet binnen het gevangenisleven wordt in de praktijk geregeld door gevangenisdirecteuren.⁸⁶ Je kunt je voorstellen wat er zou kunnen gebeuren als bedrijven de omstandigheden en de lengte van de detentie mogen bepalen. Door het uitbesteden van de verantwoordelijkheden over de strafuitvoering zouden private actoren, met winst als doel, het gevangenisregime in grote mate kunnen bepalen. Wat zou dat betekenen voor het leven in een penitentiaire inrichting en daarna? Zou een private penitentiaire inrichting, gezien de betaling per dag per gedetineerde, gedetineerden bijvoorbeeld nog in vervroegde vrijheid stellen als zij dat verdienen?

⁸² Piret 2005 (zie noot 78), pp. 43-44.

⁸³ Mike Ludwig, 'The Private Prison Business Is Booming Despite Reform Efforts', in: *Truthout*, 7 maart 2016.

⁸⁴ Piret 2005 (zie noot 78), p. 45.

⁸⁵ Wilms, Frierson en Weda 2011 (zie noot 45), p. 59.

Deel 3. De kunstwerken

Aan de bouw van het Justitieel Complex Zaanstad werd gewerkt door een consortium van verschillende bedrijven, genaamd PI2. TAAK werd door dit consortium aangesteld als adviseur voor de kunstprojecten die er gerealiseerd moesten worden. TAAK heeft in samenspraak met het consortium vijf kunstenaars uitgekozen die een plan hadden gemaakt voor een kunstwerk in de penitentiare inrichting. Inmiddels is het werk van Lucas Lenglet, Katrin Korfmann, Sylvie Zijlmans en Hewald Jongenelis, Michiel Kluiters en Paulien Oltheten geïnstalleerd.

In dit deel is de uitwerking van de interviews van TAAK met de kunstenaars te lezen. Hierin wordt hun werk inhoudelijk besproken en vertellen de kunstenaars over hun ervaringen met het maken van een kunstwerk voor het huis van bewaring.

Lucas Lenglet

Afb. 2. Lucas Lenglet, *The air we breathe*, 2016, rood ijzerhout, verzinkt staal, nylon, 2452 x 275 x 567 cm., Justitieel Complex Zaanstad. Foto: Luuk Kramer.

Voor de ingang van het Justitieel Complex Zaanstad staat de imposante sculptuur *The air we breathe*, van kunstenaar Lucas Lenglet. Het werk is te zien voor de mensen die het complex bezoeken. De sculptuur geeft de buitenstaander een blik op de architectuur en het functioneren van de binnenkant van het gebouw. Voor Lenglet was het belangrijk om te laten zien wat er binnen in dat hermetisch afgesloten gebouw gebeurt. De strakke blinde gevel zegt namelijk niet

⁸⁶ Gerritsen 2014 (zie noot 48), pp. 9-10.

veel over de eigenlijke functie van het complex: het opsluiten van mensen. Een van Lenglets eerste ideeën was om de naam van het complex die op de gevel prijkt te vervangen door het woord 'mensen'. De sculptuur die Lenglet uiteindelijk ontwierp draagt dezelfde boodschap uit: hier binnen zitten mensen en zij ademen dezelfde lucht als wij. In het werk is letterlijk te zien hoe de architectuur van het gebouw in elkaar zit: de houten constructie heeft precies de maten van een blok van elf cellen. De bezoeker kan in de sculptuur gaan staan en voelen hoe zo'n cel een mens beperkt.

Lenglet twijfelde aanvankelijk over het aannemen van de opdracht, omdat hij niet geloofde in het gevangenisstelsel zoals het nu is. Het opsluiten van grote groepen mensen heeft tot nog toe, volgens hem, weinig opgelost. Het grootste deel van de mensen die opgesloten zitten, hoort volgens Lenglet niet in een penitentiaire inrichting thuis: vaak verkeren deze mensen in een situatie die het hen moeilijk maakt zich te handhaven in de maatschappij. De omstandigheden die hen brachten tot hun daad worden niet opgelost of verbeterd door het opleggen van een straf. Hij vroeg zich daarom af of hij zich wilde committeren aan een systeem waar hij weinig vertrouwen in heeft. Uiteindelijk koos hij ervoor toch een voorstel te doen, om zodoende een uitspraak te kunnen doen over het gevangenisstelsel. Op deze manier kon hij mensen laten nadenken over het gevangenisstelsel en zijn eigen kritische visie verbeelden.

Lenglet vond het interessant om binnen de beperking van de opdracht iets heel eenvoudig te verzinnen. Hij ging deductief te werk, als een beeldhouwer die steeds meer materiaal weg hakt om zijn beeld te maken. Ondanks de simpele vorm die Lenglet zijn werk gaf bestaat het uit meerdere lagen en werkt het op verschillende niveaus. Naast zijn visie op het gevangeniswezen, het politieke en maatschappelijke aspect, hebben ook het landschap en de architectuur van de penitentiaire inrichting invloed op het werk gehad. Een totaalbenadering noemt hij dat: naast het aspect dat de meeste inspiratie geeft, komen later ook al die andere aspecten terug in het werk.

Zo creëert Lenglet bijvoorbeeld door zijn materiaalkeuze een spanning met de architectuur. Het hout waar de sculptuur van gemaakt is heeft moeten groeien. Dat staat in groot contrast met de architectuur van het gebouw achter de sculptuur, dat gemaakt is van geproduceerde materialen als ijzer en beton. Ook de warme uitstraling van het duurzame hardhout contrasteert met de omgeving. Hout raak je, in tegenstelling tot beton, graag even aan. Ook hiermee laat Lenglet zien dat het werk over mensen gaat: de balken waar de constructie van gemaakt is zijn zo gevormd dat een volwassen persoon zijn armen er precies om heen kan slaan. De tegenstelling tussen hard en zacht die te zien is in het gebruikte materiaal is ook terug te vinden in de vorm van de balken. Van buitenaf is de sculptuur strak en recht, met scherpe, rechte hoeken, terwijl de binnenkant van het hout afgerond is. Wanneer de bezoeker in de sculptuur staat ziet hij ronde en zachte vormen. In andere werken reflecteert Lenglet vaak over

geweld en agressie. In dit werk vond hij het interessant om de tegenstelling op te zoeken en de veiligheid van de ronde vormen en het warme materiaal te laten zien.

Ook de plaatsing van de sculptuur is beïnvloed door de architectuur. De vorm van de houten cellen correspondeert met de achtergelegen ramen van de echte cellen. Tegelijkertijd zorgt Lenglet ervoor dat de sculptuur ook op zichzelf staat, door hem net een tikje scheef ten opzichte van het gebouw te plaatsen. Hierdoor verwijst de sculptuur in eerste plaats naar zichzelf en pas in tweede instantie naar de architectuur. Ten opzichte van de aflopende grond staat de sculptuur juist weer recht.

Lenglet vindt het belangrijk dat kunst in de publieke ruimte op meerdere niveaus communiceert. Ook wanneer de bezoeker de verschillende betekenissen die Lenglet in zijn werk niet allemaal ziet moet hij zich ertoe kunnen verhouden en er iets van kunnen vinden. Het moet uitgesproken zijn en tegelijkertijd een gelaagdheid bezitten. Als een bezoeker het werk niet kan lezen betekent dat niet dat het er niet mag zijn: je kunt het bijvoorbeeld ook gebruiken om even op te gaan zitten. Dat het werk de meest uiteenlopende en onverwachte reacties oproept blijkt wel uit de weerstand die het werk oproept bij een van de gevangenismedewerkers: het werk staat scheef! Voor de gevangenismedewerker is dit een doorn in het oog, want alles in zijn werkomgeving is recht. Hoewel dit voor de man in kwestie natuurlijk vervelend is zegt het ook iets over zijn omgeving en de invloed die zijn omgeving op hem heeft.

Ook de factor tijd speelt een rol in het werk. Het kost tijd om er omheen te lopen en het werk te ondergaan. Ook zal het werk in de loop van de tijd veranderen, het hout zal door invloed van het weer veranderen van kleur en door het gebruik wellicht beschadigingen oplopen. Misschien zullen mensen net als in een echte cel krasjes zetten in het materiaal. De tijd zal zeker sporen achterlaten, maar de beginsituatie is voor Lenglet net zo belangrijk. De sporen van de tijd doen er alleen toe als de beginsituatie goed was.

Katrin Korfmann

Afb. 3. Katrin Korfmann, *zonder titel*, 2016, glas, fotografische print, vier werken van: 1,5 m x 17 m, Justitieel Complex Zaanstad. Foto: <<http://www.katrinkorfmann.com/werk/149-248-en>> (15 september 2016).

Kunstenaar Katrin Korfmann maakte vier fotocollages van zeventien meter voor de vier bezoekersruimtes die het Justitieel Complex Zaanstad rijk is. In de bezoekersruimtes kunnen de gedetineerden hun familie en vrienden ontmoeten. Het is een beladen ruimte, waar vaak moeilijke gesprekken moeten worden gevoerd en waar de gedetineerde geconfronteerd wordt met wat hij mist. Korfmann probeert een stukje van de buitenwereld naar binnen te brengen in de penitentiaire inrichting.

Voor dit werk fotografeerde ze vier verschillende Amsterdamse pleinen van bovenaf. Hierdoor zie je pas bij het nauwkeurig bestuderen van de details op welk plein we zijn. Korfmann zocht voor haar kunstwerk naar pleinen die zeer van elkaar verschillen en typerend zijn voor de buurt waarin ze liggen. Zo fotografeerde ze het Sierplein in Amsterdam-Slotervaart, een buurt die in de begin jaren modern en populair was, maar nu verouderd en vervallen is. Het is een van de weinige pleinen in Amsterdam waar nog standaard vierkante betontegels liggen. Ook de sociale samenstelling van de bewoners in deze buurt vond Korfmann interessant. Er wonen oudere Nederlanders, die hun huis al betrokken in de beginjaren, naast jonge gezinnen van Marokkaanse of Turkse komaf. Ook fotografeerde ze het Anton de Komplein in de Bijlmer, waar juist een grote Surinaamse gemeenschap woont. Op dit plein is twee keer per week markt en het is er altijd bruisend en levendig. Op het Museumplein is het ook altijd druk, maar dan

vooral met dagjesmensen en buitenlandse toeristen. Aan de tickets van het Rijksmuseum, die de gefotografeerde voorbijgangers in hun hand hebben, kan de toeschouwer ontrafelen op welk plein we ons bevinden. Ook de Dam kon natuurlijk niet ontbreken, hier komen heel Amsterdam en toeristen van over de hele wereld samen. Doordat de pleinen zo van elkaar verschillen, geven ze ook een andere uitstraling aan elke bezoekersruimte. De ene week is de gedetineerde bij het ene plein, en de week erna bij het andere.

Haar keuze voor deze pleinen komt voort uit haar eerste overdenkingen over het werk dat ze ging maken. Voor wie maak ik dit kunstwerk? Welke mensen wonen in de penitentiaire inrichting? Waar komen ze vandaan? In eerste instantie denk je dan aan het clichébeeld dat iedereen kent uit films. Dit is echter niet de realiteit: in werkelijkheid kan iedereen in de gevangenis belanden en is de sociale samenstelling van de gedetineerden net zo divers als de pleinen die Korfmann fotografeerde. De gedetineerde kan naar de foto's kijken en misschien een plein uit zijn eigen omgeving herkennen. Wellicht herinnert het hem aan een moment dat hij daar zelf liep en waant hij zich even in een wereld waar hij vrij kan bewegen. Ook de veelheid aan details en informatie maken dat hij tijdens een moeilijk gesprek even op iets anders kan focussen.

Het gevoel dat de foto's de gedetineerde een blik naar buiten geven wordt nog versterkt doordat de kunstenaar de foto's van achteren belicht. Omdat zich achter de foto's een loze ruimte bevindt (een foutje in de architectuur) kan Korfmann de foto's zo diffuus belichten dat het licht heel natuurlijk aanvoelt. Zo maakt ze de bezoekersruimte, waar geen daglicht komt, iets minder heftig. Ze creëert een 'venster' naar de buitenwereld.

Een ander belangrijk onderdeel van het werk van Korfmann is het feit dat ze van bovenaf fotografeert. Deze techniek creëert afstand en zorgt voor een bijna abstracte compositie, maar is tegelijkertijd ook zeer gedetailleerd. Je kunt als toeschouwer een blik werpen in de boodschappentas, meekijken op de smartphone of zien dat iemands scheiding net een beetje scheef zit. Ook zie je aan details als prullenbakken, plantenbakken, en tegels welk plein het is. Door deze detaillering tegenover het onpersoonlijke en afstandelijke te stellen komt het werk juist heel dichtbij. Voor Korfmann past dit bij de penitentiaire inrichting. Ook hier zitten mensen met heel specifieke en persoonlijke verhalen. De penitentiaire inrichting is een systeem op zichzelf, een mini-maatschappij.

Korfmann vindt het belangrijk dat ook in een penitentiaire inrichting kunst te zien is. Voor Korfmann levert kunst op deze plek echt een meerwaarde op, omdat het kan bijdragen aan de persoonlijke ontwikkeling van mensen. Daarom heeft ze niet getwijfeld over het aannemen van de opdracht. Juist omdat ze kritisch is op de manier waarop in Nederland wordt omgegaan met misdaad en straf vindt ze het belangrijk om zelf iets positiefs aan het systeem bij te dragen. Korfmann ziet een parallelle ontwikkeling in de maatschappij en het gevangeniswezen: er is

steeds minder ruimte voor educatie en ontwikkeling, ofwel *Bildung* in het Duits. Er wordt tegenwoordig teveel bezuinigd op onderwijs, kunst en cultuur, volgens Korfmann. Dit gebrek aan individuele ontwikkelingsmogelijkheden in de maatschappij zorgt volgens Korfmann voor het ontstaan van grote sociale verschillen, waardoor de kans dat mensen het verkeerde pad op gaan groter wordt. Er is in de huidige maatschappij te weinig besef van de positieve bijdrage die educatie oplevert voor het individu en de maatschappij als geheel. Haar observaties werden bevestigd toen ze een rondleiding kreeg in de Bijlmerbajes aan het begin van het project. Het viel haar op dat medewerkers van de penitentiaire inrichting juist veel oog hebben voor de rol die sociale ongelijkheid heeft op het ontstaan van crimineel gedrag. Voor de medewerkers is het duidelijk dat bij een groot deel van de gedetineerden slechte sociale omstandigheden en weinig toekomstperspectieven een rol hebben gespeeld in hun keuze voor het slechte pad. Toch is ook binnen het gevangeniswezen te zien dat er bezuinigd wordt op zaken die een positief effect kunnen hebben op een gedetineerde, zoals vrijetijdsbesteding, educatie, trainingen, individuele begeleiding en resocialisatie. Juist deze zaken kunnen ervoor zorgen dat een gedetineerde zich tijdens zijn detentie kan ontwikkelen en na zijn vrijlating een positieve bijdrage kan leveren aan de maatschappij. Naar aanleiding van haar ervaringen tijdens het maken van haar kunstwerk voor het Justitiele Complex Zaanstad zijn dit zaken waarvoor ze aandacht wil vragen. Kunst kan iets positiefs bijdragen aan het gevangenisstelsel zelf, maar ook aanleiding zijn voor een maatschappelijk debat over het omgaan met misdaad en straf.

Sylvie Zijlmans en Hewald Jongenelis

Afb. 4. Sylvie Zijlmans & Hewald Jongenelis, *zonder titel*, 2016, Justitieel Complex Zaanstad. Foto: <http://zijlmansjongenelis.nl/category/b_projecten/> (15 september 2016).

Het kunstenaarsduo Sylvie Zijlmans en Hewald Jongenelis verschanste zich een maand lang in één van de sportzalen van het Justitieel Complex Zaanstad, waar ze een fotostudio inrichtten. Hier kwamen groepjes medewerkers van het nieuwe huis van bewaring langs om op de foto gegaan. Zo werd gezamenlijk gewerkt aan het uiteindelijke kunstwerk: een serie van zeven foto's die nu in het personeelsrestaurant van het Justitieel Complex hangt. Op de foto's zijn de medewerkers te zien: zij vormen gezamenlijk een beeld van een enorme brug.

Bij een gevangenis dacht Zijlmans in eerste instantie aan de gedetineerden die zich daarbinnen bevinden, nu denkt ze aan het personeel. Zijlmans en Jongenelis maakten gedurende de maand dat ze in het Justitieel Complex werkten kennis met een heel diverse groep mensen: de directeur, de bewakers, de sportinstructeur, de medische staf, allemaal stonden ze voor de lens van Zijlmans en Jongenelis. Onder aanmoediging van de kunstenaars voerden de medewerkers acties uit: ze klommen in een toren van steigermateriaal, gaven elkaar meterslange bamboestokken aan, sleepten met touwen en hielden elkaar vast om in balans te blijven, terwijl ze voorover hielden om naar een punt in de verte te reiken. Actiefoto's moesten het worden, waarin duidelijk werd dat de medewerkers zich inspanden om gezamenlijk de brug te bouwen. Om dat er goed uit te laten zien op de foto moet je echt in de actie op gaan volgens Jongenelis. Daarom creëerden de kunstenaars een sfeer waarin iedereen zich veilig en gerespecteerd voelde. Er ontstaan dan interessante momenten volgens Zijlmans: "Ineens houd je een meerdere vast bij de broeksriem en diegene moet dan op jou vertrouwen, dat vind ik heel mooi."

Zijlmans en Jongenelis kregen de opdracht een kunstwerk te maken voor en met het personeel van het Justitieel Complex Zaanstad. Deze mensen werden vanuit verschillende detentiecentra in het hele land overgeplaatst naar Zaanstad. Veel van hen hadden afscheid moeten nemen van collega's, die vanwege de centralisering en bezuinigingen werden ontslagen. De onrust die hierover was kregen Zijlmans en Jongenelis ook mee tijdens hun periode in het Justitieel Complex Zaanstad. Toch probeerden zij een positieve sfeer te creëren en van de fotosessie een leuke herinnering te maken. Voor hen is het maakproces een belangrijk onderdeel van het kunstwerk. "Een organisch geheel", noemt Jongenelis het maakproces en het autonome werk. Het proces staat in dienst van het autonome kunstwerk dat gecreëerd wordt, maar het is tegelijkertijd een belangrijk onderdeel van het kunstwerk. Als het proces niet goed is, bijvoorbeeld wanneer de sfeer niet goed is of mensen zich niet durven te laten gaan, zie je dat terug in de kwaliteit van het kunstwerk. Daarom stonden er koekjes op tafel en werd er koffie geschonken bij binnenkomst. Ook waren er altijd assistenten aanwezig die een praatje maakten met de medewerkers die liever niet op de foto gingen. Zo kregen zij ook het gevoel dat ze welkom waren. Na de fotosessie kregen de medewerkers direct wat printjes in handen waar zij zelf mooi op stonden. En 's avonds werden de beste foto's van de dag naar de deelnemers digitaal naar de deelnemers opgestuurd. Zo werd het voor hen een leuke dag en een mooie herinnering. Het heeft uiteindelijk allemaal bijgedragen aan het autonome kunstwerk dat nu in het personeelsrestaurant hangt. Het drama en de actie spat van de foto's af: de medewerkers spelen hun rol als bouwer van de brug zeer overtuigend. Zelf zijn de medewerkers ook verbijsterd over het resultaat, zeggen Zijlmans en Jongenelis. Ze krijgen nog steeds af en toe een complimenteus mailtje van enthousiaste medewerkers.

De zeven foto's hangen nu in het personeelsrestaurant. Een zakelijk uitziende ruimte, waar het werk vanwege zijn uitgesproken karakter en dramatiek erg opvalt. De foto's tonen delen van de brug die gevormd is vanuit mensfiguren (de medewerkers van het Justitieel Complex Zaanstad). Op de linker foto is de brug ver weg, en zijn de mensfiguren klein. Richting de zevende foto komt de brug steeds dichterbij en is nog maar een detail van de pilaar te zien. Bovenop de pilaren van de brug is een hekje gevormd van personeelsleden die zij aan zij staan. Om het beeld van de brug mooi door te laten lopen op elke foto hebben Zijlmans en Jongenelis de complete twaalf meter van de brug samengesteld. Achter de brug is een zonsondergang te zien, die ervoor zorgt dat de brug dramatische slagschaduwen op de voorgrond werpt. Het plezier van het personeel, de overtuigende actie, het dramatische licht en de secure montage van de foto's zorgen voor een meeslepend beeld dat tot de verbeelding spreekt.

De brug is als beeld heel toegankelijk, een herkenbare vorm. Maar je zult Zijlmans en Jongenelis

niet horen zeggen waar het beeld voor staat. Het geeft aanleiding om er allerlei dingen in te zien, maar om daar definitief één van te kiezen zou het werk minder boeiend maken. Soms krijgen ze mailtjes van mensen die tien jaar na dato nog hebben zitten praten over de betekenis van een werk, dat is veel interessanter, volgens Zijlmans.

Wat Jongenelis opvalt als hij alle vijf kunstwerken die gemaakt werden voor het Justitieel Complex Zaanstad in ogenschouw neemt, is dat ze allemaal iets functioneels hebben. Dat komt volgens hem mede doordat ze in een gevangenis staan, waarin alles functioneel is. Hierdoor hebben de kunstenaars rekening moeten houden met de eisen die ook aan het gebouw werden gesteld: het moet onderhoudsvriendelijk zijn. Het onderhoud van het gebouw is voor de komende vijftwintig jaar ingekocht. Dit geldt ook voor de kunstwerken die zich in het gebouw bevinden. De onderhoudskosten van de kunstwerken mogen dus gedurende vijftwintig jaar niet hoger worden dan het bedrag dat ervoor begroot is. Dat maakte dat het idee om een film te maken, die met een beamer geprojecteerd zou moeten worden, al snel van de baan was. Het liet ze ook op een andere manier nadenken over het werk dat het uiteindelijk is geworden. “Het is natuurlijk ook wel grappig om te moeten bedenken hoe vaak er iemand met een stofdoekje langs de lijsten moet.”

Wanneer overheidsdiensten worden overgeheveld naar het bedrijfsleven spelen economische belangen een rol. Dit heeft effect gehad op de vorm die het autonome werk aannam: een onderhoudsvriendelijke fotoserie in plaats van een film. Ook had het af en toe effect op de sfeer tijdens het maakproces. Gevangenismedewerkers stelden hun vragen bij het uitgeven van geld aan een kunstproject, terwijl er geen geld was voor het behouden van de banen van hun collega's. Sentimenten die goed te begrijpen zijn voor Zijlmans en Jongenelis. Ondanks de omstandigheden die een geprivatiseerde gevangenis als werkplek met zich meebrengt, is het duo positief over hun ervaringen en het autonome werk dat eruit voortkwam. Het rancuneuze beleid dat het gebouw uitstraalt zie je niet terug in het personeel, volgens Zijlmans. Het zijn fijne betrokken mensen, die hun zorgtaken voorop stellen. Juist dit laatste is duidelijk terug te zien in het autonome werk. Het voegt iets positiefs toe aan de omgeving en past bij de mensen die erin werken. Doordat het autonome werk zo krachtig is en tot de verbeelding spreekt vallen alle dingen op hun plek.

Michiel Kluiters

Afb 5 en 6. Michiel Kluiters, *Line of Sight*, 2016, variabele afmetingen, Justitieel Complex Zaanstad. Foto: onbekend. Bron: Michiel Kluiters <<http://www.michielkluiters.nl/line-of-sight>> (16 juni 2016).

Kunstenaar Michiel Kluiters maakte het werk *Line of Sight* voor het Justitieel Complex Zaanstad. De opdracht die hij kreeg van het consortium PI2 kwam voort uit een probleem dat binnen de architectuur van het gebouw niet was opgelost: de ramen met zicht op de binnentuinen van de psychiatrische afdeling van het complex zouden de gedetineerden ook zicht geven op elkaar. Gedetineerden op deze afdeling zouden wellicht angstig, geprikkeld of gefrustreerd kunnen raken wanneer zij een medebewoner op zijn cel kunnen zien, of het gevoel hebben bekeken te worden door een medegedetineerde. Aan Kluiters werd gevraagd dit foutje in de architectuur op te lossen: een interessante opdracht waarin kunst probleemoplossend kan werken, vond Kluiters. Verder was de opdracht die de kunstenaar kreeg heel open: het kunstwerk kon iets zijn dat de zichtlijnen afsnijdt, maar ook iets dat de aandacht van het uitzicht zou afleiden. Hierop ontwierp hij objecten voor de binnentuinen die als doel hebben de ramen af te schermen om zodoende de zichtlijnen tussen de ramen die uitkijken op de tuin te doorbreken.

De objecten hebben de vorm van schermen en zijn vlak voor de grote ramen in de binnentuinen geplaatst. Elk scherm bestaat uit twee hoeken, één hoek vouwt naar buiten en de andere hoek komt op de kijker af. De hoeken vormen een patroon van zichtlijnen, vlakken en doorkijkjes. Om de strakke en zakelijke vorm van de hoeken te doorbreken zocht Kluiters naar een organische vorm die al in de ruimte aanwezig was. Hiervoor vond hij de vormen van vogels aantrekkelijk: natuurlijke vormen zijn schaars in de gevangenis en een vogel is een van de weinige natuurlijke vormen die van buitenaf in de binnentuinen van het complex kunnen komen. Daarom ponste hij gaatjes in de vorm van vogels in de schermen. Ze zorgen voor speelsheid, ruimtelijkheid en een spanning tussen afscherming en transparantie.

In de grauwe en grijze omgeving van de penitentiaire inrichting met zijn betonnen wanden, vallen de vrij felle kleuren van de objecten erg op. Het zicht op de groene tuin was een

aangename afwisseling in deze grauwe omgeving, maar juist dit uitzicht moest Kluiters afschermen. Door de kleurigheid van zijn objecten zorgt hij toch voor wat verrassing en diversiteit in de omgeving van de gedetineerde. Hij wilde door verrassende combinaties van kleuren en speelsheid in vorm zorgen dat de gedetineerde bij elk raam een andere ervaring krijgt en zodoende ook bepaalde ramen en uitkijkjes kan herkennen. Met de uitgesproken vorm en kleur van het werk doet Kluiters een opvallende ingreep in de ruimte. Hiermee wil hij de gedetineerden op hun gemak stellen: door zo pontificaal een scherm voor het raam te zetten weet de gedetineerde zeker dat hij niet beloerd wordt. Als de afscherming subtieler was geweest, was de gedetineerde daar misschien wel onzekerder over geweest, volgens Kluiters.

De binnentuinen van het Justitieel Complex zijn de enige groene ruimtes in het gebouw. De tuinen mogen niet betreden worden. Dat was voor Kluiters en spannend gegeven. Al eerder werkte Kluiters met de spanning van het ergens naar binnen mogen kijken, maar er niet naar binnen mogen. Hoewel hij niet direct bezig was met de aansluiting tussen *Line of Sight* en zijn eerdere werk, ziet hij terugkijkend toch verbanden. Zo maakte hij eerder architectonische ruimtes op schaal die hij, net als de binnentuinen, vergelijkt met een kijkdoos. Ook het werk *Line of Sight* gaat over de blik op een onbereikbaar gebied en het sturen van die blik.

Hoewel de opdracht zeer open gesteld werd en Kluiters trouw kon blijven aan zijn eigen vormentaal en visie kreeg hij te maken met praktische omstandigheden die zeer sturend waren in het ontwerp. Hij koos bijvoorbeeld voor een vorm die gemakkelijk herhaalbaar is om tegemoet te komen aan de steeds wisselende eisen van de opdrachtgever. Per week verschilde de opdracht: de ene week moest Kluiters veertig sculpturen maken, de andere week maar tien. Bovendien moest het kunstwerk aan veel functionele eisen voldoen. Van alle opdrachten die door de opdrachtgevers aan de kunstenaars gegeven werden, leek die van Kluiters het meest op een ontwerpopdracht: zijn objecten hebben een heel duidelijke gebruiksfunctie. Doordat het een functioneel ontwerp moest zijn en het werk geïnstalleerd zou worden in een omgeving waarin vele veiligheidsvoorschriften van kracht zijn, zaten er voorwaarden aan de opdracht verbonden waarmee hij moest werken. Zo werden er strenge eisen gesteld aan de verhoudingen tussen transparantie en afscherming en moest er tot op de millimeter nauwkeurig rekening gehouden worden met de zichtlijnen. Zou een gedetineerde vanuit een bepaalde hoek toch langs het object kunnen kijken en een raam aan de overkant van de tuin kunnen zien? Zou hij misschien via de onderkant erlangs kunnen kijken door op de grond te gaan liggen? Ook de geponste gaatjes vormden een grote uitdaging op dit gebied. De afmetingen van de perforaties moesten heel precies gemeten worden zodat er vanaf geen enkele hoek en van geen enkele afstand doorheen gekeken kon worden. Een plan om te werken met perforaties van verschillende grootte sneuvelde vanwege deze reden. Door de gaatjes verschillende afmetingen te geven zou de vorm van de vogels beter te zien zijn en een driedimensionaal karakter krijgen, maar al snel bleek dat

dit teveel zicht op de ramen opleverde. Zodoende zijn de gaatjes nu allemaal even groot, en is in het patroon de vorm van vogels bijna niet te herkennen. Het patroon is nu abstracter: de patronen zijn nu vluchtige flarden van vormen in plaats van letterlijke verbeeldingen van vogels. Volgens Kluiters komen deze praktische belemmeringen het werk uiteindelijk ten goede: het was eigenlijk nooit zijn bedoeling om heel letterlijk vogeltjes te verbeelden en is daarom zeer tevreden met het uiteindelijke abstractere patroon van de perforaties.

Niet alleen de zichtlijnen, maar ook de uitwerking die het kunstwerk op de gedetineerde kan hebben, had invloed op het ontwerp. Zo was één van de eerste ideeën die Kluiters had om de ramen af te schermen, gebaseerd op de vorm van lamellen. Die vorm zou echter te veel doen denken aan tralies en daarom een negatieve associatie opleveren bij gedetineerden. Zo heeft de penitentiaire inrichting als omgeving voor het kunstwerk op verschillende niveaus invloed op het uiteindelijke ontwerp gehad.

Kluiters heeft op een praktische manier creatieve oplossingen verzonnen voor alle voorwaarden waar het werk als gebruiksvoorwerp in een penitentiaire inrichting aan moest voldoen. Voor Kluiters is de penitentiaire inrichting geen plek om een politiek geëngageerd statement te maken. De visie van een buitenstaander op het gevangeniswezen is, volgens hem, voor de gedetineerde niet interessant. Ook wilde hij voorkomen dat hij met zijn werk een stempel zou drukken op de gedetineerde. Daarnaast wilde Kluiters niet iets maken dat schreeuwt dat het kunst is. De kracht van dit werk is dat het functioneert als een klein stoorzendertje en pas in tweede of derde instantie opgemerkt wordt als iets dat ontworpen is. Voor een gedetineerde is het duidelijk dat aandacht is gegeven aan de vormgeving van de schermen en dat het niet in overeenstemming is met de kale en grauwe omgeving, meer is eigenlijk niet nodig. Het is dan ook niet erg als zijn werk geen kunst genoemd wordt. Over het werk *Line of Sight* zegt hij zelfs dat het een soort anti-kunst lijkt. In tegenstelling tot andere sculpturen, waarbij de toeschouwer ruimte heeft om rondom het kunstwerk te lopen, staat *Line of Sight* zeer dicht bij de ramen. Zodoende kun je het werk niet van alle kanten bewonderen. Deze positionering maakt het voor de toeschouwer moeilijk als kunstobject te begrijpen.

Paulien Oltheten

Afb. 7. Paulien Oltheten, *zonder titel*, 2016, Justitieel Complex Zaanstad. Foto: Vika Ushkanova.

In het Justitieel Complex Zaanstad bevindt zich een lange gang die verschillende delen van het complex met elkaar verbindt. Hier lopen gedetineerden regelmatig doorheen, op weg naar de bezoekersruimte waar ze hun familie of advocaat kunnen spreken, of naar de gebedsruimte, bibliotheek of sportzaal. Op de meterslange muur die deze lange gang in twee gangen verdeelt maakte kunstenaar Paulien Oltheten een fotocollage, bestaande uit foto's uit haar eigen archief, nieuwe foto's die ze speciaal voor deze plek maakte en teksten uit het filmscript van *Last year in Marienbad*. De gedetineerden die door de gang lopen mogen niet even stil staan om het werk te bekijken, om even afstand te nemen, of juist een detail te bestuderen. Daarom bedacht Oltheten dat haar foto's moesten werken als een soort filmstrip. Door details los te koppelen uit grote foto's en verderop op de muur te plaatsen ontstaat een soort beeldverhaal dat de ene foto aan de volgende foto koppelt.

Oltheten kreeg de opdracht de dagelijkse routines in de penitentiaire inrichting te onderzoeken en daar met haar werk op in te haken. Zelf vond ze het interessanter om iets te doen met de dagelijkse routines die gedetineerden buiten hadden. Het is zo beklemmend binnen de muren van het complex dat ze de buitenwereld een beetje naar binnen wil halen. Het is volgens Oltheten belangrijk om juist de kleine dagelijkse bezigheden niet te vergeten terwijl je vast zit. Banale dingen als de hond uitlaten of op de bus wachten worden belangrijk op het moment dat je ze niet meer kan doen. Hoe minder je de normale dingen van een mensenleven

tegenkomt, hoe verder je van het gewone leven afgezonderd raakt. Hoewel gedetineerden tegenwoordig via televisie, films, boeken en kranten veel mee krijgen van de buitenwereld, denkt Oltheten dat er onder de gedetineerden behoefte is aan andere beelden van de buitenwereld. Het beeld dat via de media naar binnenkomt is maar een beperkte realiteit, het gaat vaak over actie, nare gebeurtenissen en grootse evenementen, maar niet over het normale leven van alledag, de echte wereld van thuis die gedetineerden moeten missen. Oltheten noemt haar werk een zachte werkelijkheid: het is niet enkel confronterend of belerend. Ze gebruikt haar teksten en beelden niet om een boodschap te geven, maar ziet ze als een zachte stem die iets tegen je zegt en heel even met je gevoel aan de haal gaat.

In eerste instantie zou de gang aan beide zijden van de muur eenrichtingsverkeer worden. Aan de ene kant van de gang zou de gedetineerde naar de bezoekersruimte lopen en aan de andere kant zou hij terug naar zijn cel gaan of naar de bibliotheek of andere recreatieruimtes. Hierop speelt Oltheten in met haar werk: wanneer je naar een ontmoeting loopt is dat een andere ervaring dan wanneer je terug loopt naar je cel. Daarom heeft ze voor de ene kant van de gang het thema ontmoetingen als uitgangspunt genomen, terwijl de andere kant meer gaat over contemplatie. Ze heeft beelden uitgekozen die te maken hebben met deze twee verschillende thema's.

In haar archief bleken veel foto's te zitten die goed binnen deze context passen. Ze fotografeert vaak alledaagse situaties en handelingen. Door deze opdracht bekeek ze haar archief met andere ogen en bleken veel foto's die ze nooit eerder gebruikt heeft heel erg geschikt voor de context van de penitentiaire inrichting. Het was voor haar moeilijk zich in te leven in het leven van een gedetineerde: de echte ervaring van het opgesloten zitten is onmogelijk invoelbaar te maken voor een buitenstaander. Ze heeft er zelfs over nagedacht om een paar nachten in een cel door te brengen, maar ook dat zou maar een schijnwerkelijkheid opleveren. In haar archief heeft ze daarom vooral gezocht naar de dingen die mensen binnen en buiten de muren van de penitentiaire inrichting gemeen hebben. Zo komt de behoefte aan een luxe leven, veel geld verdienen en een grote auto in alle lagen van de bevolking voor. Met een foto van twee mannen die autodeuren dragen maakt ze daar een grapje over: dit is waarschijnlijk niet de auto waar veel mensen van dromen. Ook kracht, inspanning en de behoefte om sterk te zijn is universeel menselijk. De alledaagse bezigheid van fitnesssen, die veel gedetineerden in de penitentiaire inrichting voortzetten, verbeeldt Oltheten in haar collage. Ook hier geeft ze haar eigen draai aan: ze neemt een foto van een krakkemikkige Russische fitnessruimte op in haar werk. Veel foto's werken op die manier: ze zijn herkenbaar, maar ook net iets anders dan we gewend zijn. Haar werk bestaat uit foto's van serieuze zaken als spiritualiteit, esthetische foto's van een zonsondergang of vogels, maar ook grappige foto's van een man die een boom omhelst. Met teksten die ze vond in het filmscript van *Last year in Marienbad* helpt ze de toeschouwer de

beelden te lezen. De film gaat over een groep mensen die in een landhuis zitten. Wanneer ze daar aankwamen, hoe lang ze daar zitten en of wanneer ze weer weggaan blijft onduidelijk. Ze lijken gevangen te zitten in het nu. Hierin zag ze een mooie overeenkomst met de mensen die opgesloten zitten in de penitentiaire inrichting. De zinnen werken samen met de beelden, door onaangename associaties te verzachten, of juist scherper te maken. Net als de beelden kunnen ze op verschillende manieren geïnterpreteerd worden en zorgen ze voor onverwachte associaties en betekenissen.

Door met haar werk associaties op te roepen hoopt ze confronterende dingen te verzachten, maar ook negatieve gevoelens serieus te nemen en positieve gevoelens te versterken. Zo kan een gedetineerde zich wellicht met bepaalde foto's identificeren, wordt hij geconfronteerd door andere foto's en krijgt hij hoop door de teksten. Op een ander moment kan hij juist weer een heel andere reactie op dezelfde foto hebben, want hoewel de foto's vaak heel heldere situaties verbeelden, kan de gemoedstoestand van de gedetineerde invloed hebben op de associaties die hij bij een beeld heeft. Ook de teksten kunnen op verschillende manieren geïnterpreteerd worden. Eén tekst begint met de zinsnede 'Once again i'm walking through these corridors...' Dit kun je op een cynische manier grappig vinden, maar het kan je ook boos maken. Die gevoelens moet je serieus nemen en kunnen je helpen met het vormen van nieuwe gedachten en ideeën.

Voordat het werk geïnstalleerd kon worden in de penitentiaire inrichting moest het door een commissie gecontroleerd worden. Twee dingen moest Oltheten uiteindelijk veranderen aan haar werk, waarom weet ze niet precies. De woorden 'violent scene' heeft ze veranderd in 'wild scene' en de zin 'Are you leaving?' werd vervangen door 'Are you pulling back?'. Eerst vond ze het vervelend, dat een buitenstaander kon besluiten dat iets uit het werk waar ze maandenlang over na had gedacht, veranderd moest worden. Maar achteraf vindt ze het ook prettig dat door deze commissie en andere belanghebbenden wordt nagedacht over de invloed van de kunst op de emotionele toestand van de gedetineerde.

Op meer plekken in het complex ziet ze dat er aandacht is voor de gemoedstoestand van de gedetineerde. Als buitenstaander vroeg ze zich bijvoorbeeld af waarom er niet overal grote ramen in het complex zijn: daglicht en uitzicht is immers prettig. Tijdens het proces kwam ze erachter dat hier goed over na wordt gedacht in het gevangeniswezen, en dat grote ramen nu eenmaal niet overal mogelijk zijn. Een groot raam met uitzicht op de cellen, betekent minder privacy voor de bewoners van die cellen. Daar sta je als buitenstaander niet bij stil, maar dingen die als onprettig ervaren worden, zijn soms niet als onprettig bedoeld. Hoewel ze kritisch is over een systeem waarin mensen opgesloten worden, vindt ze het goed dat er nagedacht wordt over dingen om de plek iets aangenamer te maken. Dat probeert ze ook met haar kunstwerk te doen. Met haar werk kreeg ze de mogelijkheid om de omgeving van de gedetineerde iets te verzachten.

En hoewel ze niet uitgesproken kritisch is met haar werk, zegt ze er wel iets mee. In ander werk zou ze er nooit over nadenken een enorme foto van een zonsondergang op te hangen. In de penitentiare inrichting doet ze dat wel en geeft ze op een subtiele manier haar visie op een systeem dat mensen opsluit en de belangrijkste dingen van het dagelijkse leven ontnemt.

Conclusie

Dit cultuurhistorisch onderzoek geeft inzicht in de ontwikkeling van de wijze waarop de samenleving omgaat met misdaad en straf vanaf de jaren zeventig tot nu. De kernwoorden waarop de ontwerpen van de Bijlmerbajes en het Justitieel Complex Zaanstad zijn gebaseerd geven deze ontwikkeling duidelijk weer. Bij het ontwerp van de Bijlmerbajes was het begrip zorg het belangrijkste uitgangspunt. Dit sluit aan bij de visie op criminaliteit die in deze periode leidend was: de gevangenisstraf was bedoeld om het gedrag van de gedetineerde te verbeteren en hem zodoende de kans te geven weer volledig te functioneren in de maatschappij. Bij de bouw van het Justitieel Complex Zaanstad komt zorg niet voor in de kernbegrippen waarop het ontwerp gebaseerd is. Humaan, sober, doelmatig en robuust zijn begrippen die aansluiten bij een samenleving waar op vele terreinen fors bezuinigd moet worden, waar overheidsfuncties geprivatiseerd worden, waar men zich onveilig voelt en waar weinig begrip is voor de omstandigheden van een ander.

Ondanks het feit dat er al decennialang getwist wordt over de doelmatigheid van vrijheidsbeneming in de vorm van celstraf, is er gedurende de veertig jaar die voor dit onderzoek in kaart zijn gebracht, geworsteld met de manier waarop de celstraf toch ingezet kan worden om criminaliteit te verminderen. Deze worsteling heeft te maken met de ontwikkeling van de kennis over de oorsprong van criminaliteit. De celstraf is gebaseerd op het idee dat een delinquent door middel van de straf uit zichzelf tot bezinning kan komen. De huidige opvatting is echter dat de oorsprong van crimineel gedrag niet alleen binnen het delinquente individu gezocht moet worden, maar een samenspel is van de omstandigheden waarin hij leeft en de situatie waarin hij verkeert. Voor veel gedetineerden geldt dat zij naast de straf die zij verdienen voor hun misdaad, ook zorg moeten krijgen en hulp om de omstandigheden waarin het criminele gedrag ontstond te veranderen. De vrijheidsbeneming wordt door veel gedetineerden als zware straf ervaren, waardoor de celstraf zijn eerste doel, het straffen, bereikt. Op de overige doelen waarvoor celstraf wordt ingezet, zoals het beschermen van de maatschappij, het verminderen van criminaliteit en het verbeteren van de delinquent heeft de celstraf juist een desastreus effect. Na een celstraf is de situatie van de veroordeelde vaak verslechterd: hij heeft geen huis, geen werk en zijn sociale contacten zijn verminderd. Ook heeft hij meestal niet voldoende vaardigheden aangeleerd om zijn situatie te veranderen. Een celstraf zou op zijn

minst aangevuld moeten worden met zorg en begeleiding, maar in het huidige beleid van versobering en privatisering van het gevangeniswezen komen juist deze twee zaken in het geding.

Daarom is het juist nu van belang om opnieuw de dialoog aan te gaan over zaken waar in de jaren zeventig uitgebreid over nagedacht en gesproken werd. Toen werd nagedacht over de delinquent als mens en over zijn rol in de maatschappij. Men dacht na over de omstandigheden waarin crimineel gedrag kan ontstaan en welke omstandigheden nodig zijn om de delinquent weer op te kunnen nemen in de samenleving. Het nadenken over de mens in plaats van de misdaad zou een nieuwe richting kunnen geven aan de discussie over misdaad en straf in de huidige tijd.

De kunstenaars die een kunstwerk maakten voor het Justitieel Complex Zaanstad kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan deze dialoog. Bij het maken van hun werk zijn alle kunstenaars in een zekere mate bezig geweest met de mensen die in de penitentiaire inrichting wonen. Wie zijn de mensen die het kunstwerk gaan zien? Hoe komt het werk op gedetineerden over? Kan kunst een positieve bijdrage leveren aan hun leefomgeving? De thema's die uit dit onderzoek naar voren kwamen, zijn ook onderdeel geweest van het denkproces van de kunstenaars. De kunstenaars zijn in hun denkproces veelal kritisch op het gevangeniswezen en het strafrechtstelsel, maar voor het leveren van kritiek op het gevangeniswezen of strafrechtstelsel is de penitentiaire inrichting geen goede plek. Aan een gedetineerde hoef je zijn situatie niet uit te leggen of er kritiek op te hebben, hij zit er zelf middenin.

Het feit dat de kunstenaars bezig zijn geweest met projecten die zowel het systeem van straf en opsluiting, als de mensen die ermee te maken krijgen als onderwerp hebben, maakt hun werk een mooi uitgangspunt voor een debat waar naast politieke kwesties als criminaliteit, straftoemeting en verminderde veiligheid, ook plaats is voor de menselijke kant van de zaak.

Literatuurlijst

- Aktiegroep 'Stop Huis van Bewaring', *Stedebouwkundige bezwaren tegen de Bijlmerbajes*, Amsterdam z.j.
- Becker, Howard S., *Outsiders. Studies in the sociology of deviance*, New York 1963.
- Bongers, Vincent, 'Toespraak rector leidt tot Kamervragen', *Mare* 22 (2010), 4 maart 2010.
- Bremer, Anna van den, en Laura de Jong, 'Gedetineerden laten betalen? "Er valt bij deze mensen niets te halen"', *Volkskrant* 17 januari 2014.
- Foucault, Michel, *Discipline, toezicht en straf. De geboorte van de gevangenis* (vert.: Vertalerscollectief, oorspronkelijke titel: *Surveiller et punir. Naissance de la prison* (1975), Groningen 1989.
- Franke, Herman, *De macht van het lijden. Twee eeuwen gevangenisstraf in Nederland*, Amsterdam 1996.
- Gaspar, Phil, 'Genes, Evolution, and Human Nature. Is Biology Destiny?', in: *International Socialist Review* (2004) nr. 38 (november-december).
- Gaspar, Phil, 'Genes, Evolution and Human Nature', in: *International Socialist Review* (2005) nr. 41 (mei-juni).
- Gerritsen, Rein, *Filosoof in de bajes*, Leusden 2014.
- Initiatiefgroep Patiënten en Gedetineerden en Aktiegroep 'Stop Huis van Bewaring', *informatiewerkmap*, z.j.
- Janssen, Janine, *Laat maar zitten. Een exploratief onderzoek naar de werking van de korte vrijheidsstraf*, 2000.
- Jansen, Jim, 'In 45 jaar zijn we amper iets opgeschoten', *Het Parool* 31 januari 2015.
- Jörg, N. en C. Kelk, *Strafrecht met mate*, Deventer 2001.
- Ludwig, Mike, 'The Private Prison Business Is Booming Despite Reform Efforts', in: *Truthout*, 7 maart 2016.
- Piret, Jean-Marc, 'Privatisering van veiligheid: ideologische en rechtsstatelijke aspecten', in: Winkel e.a., *Privatisering van veiligheid*, Den Haag 2005.
- Roos, Th.A. de, 'Criminalisering', in: *Justitiële verkenningen* 26 (2000), nr. 5 (juni/juli).
- Smits, Hans, *Strafrechthervormers en hemelbestormers. Opkomst en teloorgang van de Coornhert-Liga*, Amsterdam 2008.
- Wilms, Peter, Rafiq Friperon en Jamie Weda, *Literatuuronderzoek privatisering gevangeniswezen (Eindrapport)*, in opdracht van WODC, Den Haag 2011.

Websites

Observant Online

<<http://www.observantonline.nl/Home/Artikelen/articleType/ArticleView/articleId/2271/Als-of-ik-een-gevaar-voor-de-samenleving-was>> (19 mei 2016).

Rijksvastgoedbedrijf <<http://www.rijksvastgoedbedrijf.nl/actueel/nieuws/2016/03/02/bouw-van-het-justitieel-complex-zaanstad-klaar>> (18 mei 2016).

Stanford Prison Experiment <<http://www.prisonexp.org/>> (19 mei 2016).

Video

NPO, *Bajes zonder tralies*, Andere Tijden, 10 november 2013. Bron: NPO
<http://www.npo.nl/andere-tijden/10-11-2013/NPS_1218708> (18 mei 2015).

VARA, *Sonja op Zaterdag*, Interview met Stanley H., door Sonja Barend, 26 januari 1985.

Overige Bronnen

#Abramsky, Sasha, *American Furies. Crime, punishment, and vengeance in the age of mass imprisonment*, Boston 2007.

Boie, Gideon, 'Misdad, straf en kunst', *Rekto Verso* nr. 59, december 2013 - januari 2014.

De Rijcke, Rushka, 'Culturele projecten binnen de gevangenis', *Rekto Verso* nr. 59, december 2013 - januari 2014.

Dijk, Marc van, 'Is een gevangenis uit de tijd?' *Trouw* 11 april 2014.

Kaulingfreks, Femke, 'Zo doorbreken ze in Amerika het enkeltje school naar gevangenis', *De Correspondent*, 13 september 2015.

Klomp, Chris, 'Waarom we delinquenten beter kunnen behandelen dan opsluiten', *De Correspondent*, 31 juli 2014.

Koning, Bart de, 'Deze gevangenis lijkt zoveel mogelijk op de buitenwereld (en dat werkt)', *De Correspondent*, 7 januari 2016.

Olshansky, Barbara, *Democracy detained. Secret unconstitutional practices in the U.S. war on terror*, New York 2007.

Parenti, Christian, *Lockdown America. Police and prisons in the age of crisis*, Londen en New York 1999 (versie uit 2008).

Wacquant, Loïc, *Punishing the poor. The neoliberal government of social insecurity (vert.)*, Durham en Londen 2009.

Afbeeldingen

Afb. 1.

Lucas Lenglet, *The air we breathe*, 2016, rood ijzerhout, verzinkt staal, nylon, 2452 x 275 x 567 cm., Zaanstad. Foto: Luuk Kramer.

Afb. 2.

Lucas Lenglet, *The air we breathe*, 2016, rood ijzerhout, verzinkt staal, nylon, 2452 x 275 x 567 cm., Zaanstad. Foto: Luuk Kramer.

Afb. 3.

Katrin Korfmann, *zonder titel*, 2016, glas, fotografische print, vier werken van: 1,5 m x 17 m, Justitieel Complex Zaanstad. Foto: <<http://www.katrinkorfmann.com/werk/149-248-en>> (15 september 2016).

Afb. 4.

Sylvie Zijlmans & Hewald Jongenelis, *zonder titel*, 2016, Justitieel Complex Zaanstad. Foto: <http://zijlmansjongenelis.nl/category/b_projecten/> (15 september 2016).

Afb. 5.

Michiel Kluiters, *Line of Sight*, 2016, variabele afmetingen, Zaanstad. Foto: onbekend. Bron: Michiel Kluiters <<http://www.michielkluiters.nl/line-of-sight>> (16 juni 2016).

Afb. 6.

Michiel Kluiters, *Line of Sight*, 2016, variabele afmetingen, Zaanstad. Foto: onbekend. Bron: Michiel Kluiters <<http://www.michielkluiters.nl/line-of-sight>> (16 juni 2016).

Afb. 7.

Paulien Oltheten, *zonder titel*, 2016, Justitieel Complex Zaanstad. Foto: Vika Ushkanova.